

CONCEPTVOORSTELLEN LEERGEBIED KUNST EN CULTUUR

7 mei 2019

INLEIDING

In dit document vindt u de conceptvoorstellen van de leraren en schoolleiders van het ontwikkelteam Kunst & Cultuur. Het team vraagt hierop uw feedback vóór 11 augustus. Ga voor de samenvatting van de voorstellen en om feedback te geven naar www.curriculum.nu.

Wat zijn dit voor voorstellen? De leraren en schoolleiders hebben een visie op het leergebied opgesteld, op basis daarvan de essenties van het leergebied benoemd (grote opdrachten) en die vervolgens uitgewerkt in kennis en vaardigheden voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Dit zijn de bouwstenen. Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs heeft het team aanbevelingen geformuleerd voor de herziening van de eindtermen. De voorstellen gaan over de onderwijsinhoud (wat), niet over didactiek (hoe). Op basis van uw feedback werkt het team hieraan verder, om het vervolgens te overhandigen aan de minister voor Basis- en Voortgezet onderwijs. De voorstellen van alle ontwikkelteams van leraren en schoolleiders voor de 9 leergebieden vormen de basis voor de actualisatie van de huidige kerndoelen en eindtermen.

Waarom deze actualisatie van het curriculum? Voor het eerst worden de kerndoelen van het primair en voortgezet onderwijs door leraren zelf en in samenhang geactualiseerd. Dit draagt bij aan doorlopende leerlijnen, de samenhang in het onderwijs, het terugdringen van overladenheid en de balans in de hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming. Lees verder op www.curriculum.nu en bekijk de animatie op www.curriculum.nu/animatie.

INHOUDSOPGAVE

VISIE OP HET LEERGEDIED KUNST & CULTUUR 3

GROTE OPDRACHTEN 7

 Grote opdracht 1: Ontwikkel artistiek-creatief vermogen 8
 (Maak- en denkstrategieën)..... 8

 Grote opdracht 2: Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie 9
 (Artistische expressie)..... 9

 Grote opdracht 3: Ontwikkel technieken en artistieke vaardigheden10
 (Technieken en vaardigheden).....10

 Grote opdracht 4: Werk aan innovatie11
 (Innovatie, nieuwe maakprocessen)11

 Grote opdracht 5: Ontwikkel kunst- en cultuurhistorische kennis over verleden en heden.12
 (Context van kunst)12

 Grote opdracht 6: Ontdek kunst als spiegel van de wereld.....13
 (Functies van kunst).....13

 Grote opdracht 7: Ervaar culturele en kunstzinnige activiteiten14
 (Beleven van kunst)14

 Grote opdracht 8: Leerlingen leren het product en proces (tussentijds) te delen15
 (Presenteren)15

BOUWSTENEN 16

 Raamwerk van grote opdrachten en bouwstenen.....16

 Leren maakstrategieën gebruiken.....19

 Leren denkstrategieën gebruiken23

 Leerlingen leren zich uit te drukken door middel van kunst.....27

 Leren technieken en artistieke vaardigheden gebruiken31

 Leren van en over nieuwe maak- en ontwerpprocessen.....34

 Leren over tijd en plaats van kunst.....38

 Leren over functies van kunst42

 Leren actief deel te nemen aan culturele en kunstzinnige activiteiten.....46

 Leren het product en het proces (tussentijds) te delen.....50

AANBEVELINGEN BOVENBOUW VMBO, HAVO en VWO 54

BIJLAGE 1: BEGRIPPENLIJST 55

BIJLAGE 2: BRONNEN 57

VISIE OP HET LEERGBIED KUNST & CULTUUR

De uitgangspunten

De uitwerkingen voor het leergebied Kunst & Cultuur richten zich op het leergebied **als geheel**. De opdracht aan de ontwikkelteams is de **kern** van het leergebied in termen van **aanbod** te beschrijven. Kortom: te beschrijven waar alle leerlingen ten minste mee in aanraking moeten komen. Daarbij moet er meer balans komen tussen de drie hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Tevens is het doel samenhang in de onderwijsinhoud te bevorderen, te zorgen voor doorlopende leerlijnen en overlappendheid van het onderwijsprogramma terug te dringen. Op basis van onderstaande visie zijn grote opdrachten opgesteld en vervolgens bouwstenen gemaakt. De bouwstenen vormen, samen met de visie en de grote opdrachten, **input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen**.

Vooraf

Het leergebied Kunst & Cultuur omvat vanuit de huidige doelen gezien: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en zich in de toekomst zullen ontwikkelen. Onderstaande visie is beschreven vanuit het perspectief van de huidige doelen. Daarbij is gekozen om het woord 'drama' te vervangen door 'theater'. Dit om aan te sluiten bij de naamgeving van deze kunstdiscipline in het werkveld.

Bijgestelde visie op het leergebied Kunst & Cultuur

Kunst en cultuur

Kunst is een uiting van menselijk denken, doen en maken en is cultuurspecifiek en tijdgebonden. Actief kunst- en cultuuronderwijs kan verwonderen, stimuleert de zintuigen en activeert de verbeeldingskracht. Leerlingen leren vanuit het heden naar het verleden te kijken en over de toekomst na te denken.

Cultuur is alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die mensen vanuit hun eigen cultuur of culturen daaraan geven. Kunst is hier een uiting van. Waar mensen leven is sprake van cultuur en dus ook van kunst. Het internet, technologische ontwikkelingen, globalisering maar ook de reizen die mensen ondernemen, maken dat we in aanraking kunnen komen met verschillende (minder bekende) uitingen van kunst en cultuur. Door inzicht te krijgen in de eigen kunst- en cultuur(geschiedenis) en die van anderen leren leerlingen zichzelf, de omgeving, de maatschappij en de wereld te ontdekken^{mt1} (zie voetnoot¹).

Relevantie

Alle leerlingen (individueel of samen) krijgen de kans om in aanraking te komen met kunst en cultuur en het effect daarvan actief te ervaren^{mt4}. Onderwijs in kunst en cultuur is divers en inclusief. Het mondiale perspectief is het uitgangspunt^{mt1}. Door het gebruik van (bewegend) beeld, woord, klank en beweging of een combinatie hiervan leren leerlingen zich te uiten in een andere taal. Het stelt 'makers' in staat zich op eigen wijze uit te drukken en betekenisvol te communiceren. Kunst ontwikkelt de zintuigen, leerlingen leren met hun lijf kunst te ervaren en leren door de wisselwerking tussen lichaam, geest en omgeving (embodiment)^{mt4}.

Onderwijs in kunst en cultuur brengt leerlingen in contact met de geschiedenis van kunst wereldwijd, met culturen en verhalen van anderen ^{mt1}. Kunstenaars reageren met hun werk

¹ In de tekst verwijzen de codes mt1 tot en met mt4 naar vier mondiale thema's. Deze thema's worden curriculumbreed gehanteerd. MT1 verwijst naar het thema globalisering, mt2 naar duurzaamheid, mt3 naar technologie en mt 4 naar gezondheid/welzijn.

bijvoorbeeld op politieke of maatschappelijke ontwikkelingen^{mt1, 2, 3, 4}, geven hun kijk op de wereld, scheppen andere werkelijkheden, tonen schoonheid en willen met hun werk anderen verwonderen of prikkelen. Kunst kan irriteren, schuren voldoening en plezier geven door (samen) kunst te ervaren en kan leiden tot verstilling. Leerlingen leren door het stellen van kritische en/of filosofische vragen kunst vanuit verschillende perspectieven^{mt1,2,3,4} te onderzoeken, te analyseren en te duiden. Leerlingen leren dat er meerdere artistieke oplossingen en opvattingen naast elkaar kunnen en mogen bestaan door ideeën en gedachten daarover te delen.

Vakinhoudelijke ontwikkelingen

In de laatste decennia is het leergebied Kunst & Cultuur door de constante stroom aan nieuwe (bewegende) beelden en klanken breder, sneller en complexer geworden^{mt3}. Dit heeft enerzijds te maken met technologische ontwikkelingen, anderzijds met de samenleving waarin culturen^{mt1} elkaar meer ontmoeten. Door de ontwikkeling van nieuwe media en (digitale) technologie^{mt3} ontstaan andere toepassingsmogelijkheden en nieuwe vormen van kunst. Er ontstaan nieuwe werkelijkheden, genres, stromingen en fusions (combinaties van elementen uit verschillende culturen, versmelting van genres en stijlen). Dit betekent voor het kunst- en cultuuronderwijs dat er, meer dan voorheen, aandacht mag zijn voor het digitale domein zodat leerlingen nieuwe media en digitale technologie als middel leren gebruiken om kunst te maken. Dit is tevens een manier om vanuit een eigen kunstproductie de wereld beter te begrijpen en betekenis te geven. Denk in dit verband aan digitale geletterdheid, mediawijsheid en beeldgeletterdheid. Hierin ligt het voor de hand de samenwerking te zoeken met het leergebied Digitale Geletterdheid.

Naast de gangbare kunstvormen zijn cross-overs, inter-, multi- en transdisciplinaire samenwerkingen niet meer weg te denken uit de actuele onderwijs- en kunstpraktijk. Steeds vaker zijn artistieke uitingen een cross-over tussen bestaande technieken en nieuwe technologieën en zoeken makers onderling actief de samenwerking op. In toenemende mate werken kunstenaars en wetenschappers samen aan oplossingen rond grote thema's^{mt1,2,3,4}. Ze inspireren elkaar en leren van elkaars denk- en werkwijzen. Die samenwerking leidt tot verrassende vernieuwingen door vraagstukken vanuit verschillende standpunten te onderzoeken en filosofisch en/of wetenschappelijk te bevragen. In deze ontwerpprocessen spelen brede vaardigheden (creativiteit ontwikkelen, probleemoplossend vermogen/denken, kritisch denken en samenwerken) een belangrijke rol.

Het leergebied Kunst & Cultuur

In het leergebied Kunst & Cultuur ligt de nadruk op kunst. Het leergebied omvat vanuit de huidige doelen geredeneerd: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, theater, muziek, cultureel erfgoed, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en zich in de toekomst zullen ontwikkelen.

In het leergebied Kunst & Cultuur staat het artistiek-creatief vermogen van de leerling in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of combinaties hiervan centraal. Dit vermogen stelt de leerling in staat verbeeldingskracht te gebruiken om artistiek werk te (re)produceren en betekenis te geven aan wat hij alleen of samen met anderen maakt en meemaakt. Artistiek vermogen is gericht op de vertaling van ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen in een kunstzinnige uiting met behulp van technieken en artistieke vaardigheden. Creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin leerlingen creatieve maak- en denkstrategieën leren toepassen. Denk aan vaardigheden als fantaseren, spelen, dromen, inleven, experimenteren én divergeren, convergeren, oriënteren, onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren.

Kenmerkend voor het leergebied Kunst & Cultuur is dat leerlingen in een samenhangend geheel kunst leren **maken**, kunst leren **meemaken en betekenis leren geven aan zowel het maken als het meemaken**. Reflectie, zoals beschreven in deze visie, moet gelezen worden als 'reflectie op het (werk)proces en het product'. Dit met het doel aan te sluiten bij de brede vaardigheid 'manieren van jezelf kennen' en om onderscheid te maken met het begrip 'betekenis geven' zoals in deze visie bedoeld.

Betekenis geven gaat over het onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren van mondiale uitingen van kunst en cultuur in heden en verleden, gezien vanuit verschillende perspectieven. Denk daarbij onder andere aan individuele, collectieve, sociale, culturele, levensbeschouwelijke en historische perspectieven. Betekenis geven heeft betrekking op zowel de kunstuitingen die leerlingen maken als op professionele kunstuitingen die leerlingen meemaken.

Maken staat voor het artistiek-creatief proces van vormgeven en (re)produceren waarin leerlingen samen of individueel uiting leren geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan. Leerlingen leren vanuit het karakter van de verschillende kunst disciplines betekenis te geven aan hun artistieke uiting.

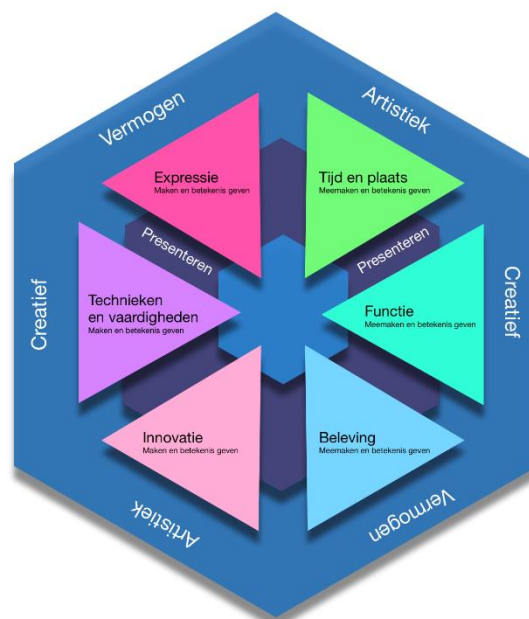
Meemaken is gericht op zintuiglijk en theoretisch onderzoek in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan en ervaringen met professionele kunst in een levensechte context, binnen of buiten school. Leerlingen leren betekenis te geven aan hun ervaring.

De grote opdrachten voor het leergebied Kunst & Cultuur

Voor het leergebied Kunst & Cultuur zijn acht samenhangende grote opdrachten ontwikkeld langs de inhoudelijke lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. De grote opdrachten hebben de volgende titels (met tussen haakjes de focus):

1. Ontwikkel artistiek-creatief vermogen (maak- en denkstrategieën)
2. Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (artistieke expressie)
3. Ontwikkel technieken en artistieke vaardigheden (technieken en vaardigheden)
4. Werk aan innovatie (innovatie, nieuwe maakprocessen)
5. Ontwikkel kunst- en cultuurhistorische kennis over verleden en heden (context van kunst)
6. Ontdek kunst als spiegel van de wereld (functies van kunst)
7. Ervaar culturele en kunstzinnige activiteiten (beleving van kunst)
8. Toon en deel werk (presenteren)

De eerste grote opdracht (ontwikkel artistiek-creatief vermogen) is de basis voor alle grote opdrachten. Deze grote opdracht is gericht op de karakteristieke maak- en denkstrategieën in het leergebied Kunst & Cultuur. De grote opdrachten 2 tot en met 4 richten zich op het 'maken en betekenis geven' aan kunst. De grote opdrachten 5 tot en met 7 gaan over 'meemaken en betekenis geven' aan kunst. In de laatste grote opdracht staat voor leerlingen het presenteren centraal (zie visualisatie in afbeelding 1).

Afbeelding 1: visualisatie

Alle grote opdrachten geven in po en onderbouw vo richting aan onderwijs in de kunstpraktijk en aan onderwijs in kunst- en cultuurtheorie. Er is ruimte om accenten te leggen en/of verbindingen te maken. Vanzelfsprekend is er een wisselwerking of interactie tussen de grote opdrachten 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Het meemaken of ervaren van kunst kan inspiratie bieden voor een maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping. Zowel het maken van en betekenis geven aan kunst als het meemaken van en betekenis geven aan kunst is een artistiek-creatief proces. Het vraagt van leerlingen een nieuwsgierige en onderzoekende houding.

Kunst & Cultuur en de drie hoofddoelen van het onderwijs

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming sterk verweven. De kwalificerende doelen van het leergebied Kunst & Cultuur hebben betrekking op de leergebiedspecifieke kennis en vaardigheden die leerlingen voorbereiden op het vervolg in het onderwijs of de beroepspraktijk. Door een brede oriëntatie op kunst en cultuur leren alle leerlingen na te denken over de rol en betekenis van kunst en cultuur voor zichzelf (ook in vrije tijd), voor de omgeving, de samenleving en de wereld^{mt1}. Leerlingen leren vanuit meerdere perspectieven kunst te ervaren, te onderzoeken, (filosofisch) te bevragen, te analyseren en daardoor betekenis te geven aan uitingen van kunst en cultuur. Zowel de kunsttheorie als de kunstpraktijk, als de kennis en de vaardigheden van het leergebied Kunst & Cultuur dragen bij aan kwalificatie.

De maatschappelijke vorming (socialisatie) vindt plaats doordat leerlingen met anderen in contact komen met professionele kunsten in een levensechte context^{mt1,2,3,4}, binnen of buiten school. Kunst als spiegel van de wereld^{mt1} kan reacties losmaken waardoor dialoog en debat plaats kunnen vinden. Leerlingen leren over verschillen te spreken en leren dat er meerdere opvattingen naast elkaar kunnen bestaan. Leerlingen leren de eigen cultu(u)r(en), de culturen van anderen, de samenleving en de wereld te verkennen en onderzoeken. Kunstzinnige en culturele kennis, vaardigheden en attitudes horen bij de brede vorming van burgers in een democratische samenleving.

Persoonsvorming te lezen als 'vorming-tot-persoon-willen-zijn' (persoon *zijn*, persoon *proberen* te zijn, persoon *willen* zijn) gaat over hoe de leerling als persoon tot ontwikkeling komt. Persoonsvorming in het leergebied Kunst & Cultuur heeft betrekking op welke plek kunst en cultuur inneemt of in de toekomst gaat nemen in het leven van de leerling en hoe de leerling zich verhoudt tot kunst en cultuur. Het gaat over waar hij zich betrokken bij voelt, wat de persoonlijke drijfveren, ambities of motieven zijn om kunst te beleven. De leerling leert zichzelf kennen, ontdekt waar zijn kwaliteiten en voorkeuren liggen en wat hij belangrijke waarden vindt.

Samenhang andere leergebieden

In de uitwerking van de visie naar grote opdrachten en bouwstenen is gebleken dat er op verschillende niveaus samenhang tussen leergebieden mogelijk is. Die samenhang kan betrekking hebben op een van de mondiale thema's (globalisering, duurzaamheid, technologie en gezondheid/welzijn), op contexten, definities en begrippen en op vaardigheden. Ook zijn delen grote opdrachten en/of delen van bouwstenen bruikbaar bij andere leergebieden. De samenhang is zichtbaar gemaakt in de grote opdrachten en bouwstenen.

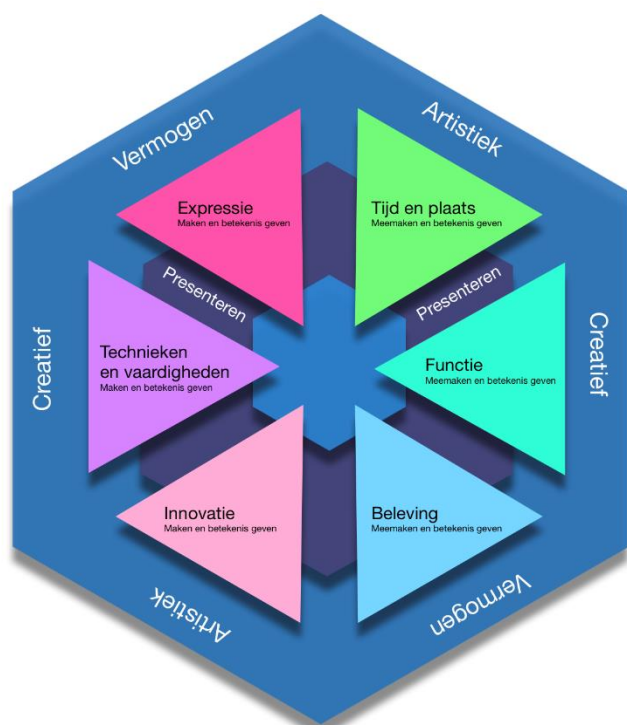
GROTE OPDRACHTEN

De grote opdrachten voor het leergebied Kunst & Cultuur

Voor het leergebied Kunst & Cultuur zijn acht samenhangende grote opdrachten ontwikkeld langs de inhoudelijke lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. De grote opdrachten hebben de volgende titels (met tussen haakjes de focus):

1. Ontwikkel artistiek-creatief vermogen (innovatie, maak- en denkstrategieën)
2. Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie (artistieke expressie)
3. Ontwikkel technieken en artistieke vaardigheden (technieken en vaardigheden)
4. Werk aan innovatie (nieuwe maakprocessen)
5. Ontwikkel kunst- en cultuurhistorische kennis over verleden en heden (context van kunst)
6. Ontdek kunst als spiegel van de wereld (functies van kunst)
7. Ervaar culturele en kunstzinnige activiteiten (beleving van kunst)
8. Toon en deel werk (presenteren)

De eerste grote opdracht (ontwikkel artistiek-creatief vermogen) is de basis voor alle grote opdrachten. Deze grote opdracht is gericht op de karakteristieke maak- en denkstrategieën in het leergebied Kunst & Cultuur. De grote opdrachten 2 tot en met 4 richten zich op het maken en betekenis geven aan kunst. De grote opdrachten 5 tot en met 7 gaan over meemaken en betekenis geven aan kunst. In de laatste grote opdracht staat voor leerlingen het presenteren centraal (zie onderstaande visualisatie).

Alle grote opdrachten geven in po en onderbouw vo richting aan onderwijs in de kunstpraktijk en aan onderwijs in kunst- en cultuurtheorie. Er is ruimte om hierbinnen accenten te leggen en/of verbindingen te maken.

Vanzelfsprekend is er een wisselwerking of interactie tussen de grote opdrachten 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Het meemaken of ervaren van kunst kan inspiratie bieden voor een maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping. Zowel het 'maken van en betekenis geven' aan kunst als het 'meemaken van en betekenis geven' aan kunst is een artistiek-creatief proces. Het vraagt van leerlingen een nieuwsgierige en onderzoekende houding.

Afbeelding 1: Visualisatie grote opdrachten

Leeswijzer grote opdrachten leergebied Kunst & Cultuur

De grote opdrachten beschrijven wat tot de kern van het leergebied behoort: de essenties van het leergebied. Onderstaande grote opdrachten zijn geformuleerd volgens een vast format dat voor alle negen leergebieden gelijk is. Eerst is in enkele zinnen de relevantie van de grote opdracht geschetst, vervolgens is de inhoud beschreven en daarna is aangegeven aan welke brede vaardigheden leerlingen werken. Alle onderstreepte begrippen worden toegelicht in een begrippenlijst. Vanwege de leesbaarheid van de tekst zijn, conform de opdracht van curriculum.nu, de bronnen niet verwerkt in de lopende tekst. Zie voor een verklaring van de onderstreepte begrippen en een verwijzing naar geraadpleegde literatuur de bijlagen.

Grote opdracht 1: Ontwikkel artistiek-creatief vermogen

(Maak- en denkstrategieën)

Relevantie

Door artistiek werk te maken, kunst mee te maken en betekenis te geven, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om in maak- en denkprocessen verbeeldingskracht te gebruiken, artistieke uitingen te bevragen, te onderzoeken en betekenis en uitdrukking te geven aan ervaringen. Dit zijn vaardigheden die bijdragen aan de ontwikkeling van de leerling tot een jongvolwassene: het functioneren als persoon en als persoon in de samenleving. Het ontwikkelen van artistiek-creatief vermogen is de basis voor alle grote opdrachten van het leergebied Kunst & Cultuur.

Inhoud van de opdracht

Het artistiek vermogen is gericht op de vertaling van ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen in een kunstzinnige uiting met behulp van technieken, materialen en middelen. Leerlingen ontwikkelen creatief vermogen in een iteratief proces waarin creatieve en maak- en denkstrategieën centraal staan. Leerlingen leren op verschillende manieren te maken, op verschillende manieren te denken, op verschillende manieren betekenis te geven en op verschillende manieren te reflecteren op het (eigen) werk- en leerproces. Onderdeel van dit proces is dat leerlingen zich in de volledige breedte kunnen oriënteren op vervolgopleidingen de brede beroepspraktijk en kennis kunnen maken met de diversiteit aan professionals in de creatieve en culturele sector. Dit leidt er ook toe dat leerlingen inzicht krijgen in de hoeveelheid werk, de aard van het werk en werkprocessen van makers. Deze inzichten kunnen leerlingen weer toepassen in eigen artistiek werk.

Creatieve **maakstrategieën** richten zich op vaardigheden als spelen, (intuïtief) experimenteren, improviseren, onderzoeken in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie hiervan. Leerlingen ontdekken de (on)mogelijkheden van materialen en middelen, maken keuzes en leren zich artistiek-creatief uit te drukken ^{DG7.1; MN3.2; MN3.4; MVT2.1; NE4.1; RW2.1; RW3.1; RW3.2; RW3.3; RW5.2}. Creatieve **denkstrategieën** richten zich op onderzoeken, kritisch en filosofisch bevragen en analyseren van artistieke uitingen. Leerlingen worden gestimuleerd zich te verplaatsen in andere zienswijzen en leren verschillende standpunten in te nemen. In dialoog met medeleerlingen en professionals leren leerlingen gedachten te formuleren, opvattingen te onderbouwen en vakbegrippen toe te passen.

Brede vaardigheden

Manier van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; kritisch denken; probleemoplossend denken en (praktisch) handelen

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken; communiceren

Manieren van jezelf kennen:

- oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan

Grote opdracht 2: Geef vorm aan verhalen door artistieke expressie

(Artistieke expressie)

Relevantie

Door kunst leren leerlingen ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen^{mt1} vorm te geven^{BU4.1; BU5.1}. Het stelt leerlingen als makers in staat zich op eigen artistieke wijze uit te drukken en betekenisvol te communiceren^{BS1.1; DG4.2; MVT2.1; NE4.1}. Kunst prikkelt de zintuigen, leerlingen leren met hun lijf kunst te ervaren en ontdekken de wisselwerking tussen lichaam, geest en omgeving. Reflectie op het leer- en werkproces maakt dat leerlingen een eigen standpunt ontwikkelen, inzicht krijgen in zichzelf en anderen en zelfvertrouwen ontwikkelen.

Inhoud van de opdracht

Persoonlijke en collectieve ervaringen kunnen, net als lokale, nationale en mondiale onderwerpen, een bron vormen voor eigen of gezamenlijk artistiek werk^{mt1}. Ook het werk van andere makers kan een bron van inspiratie zijn. Het vormgeven van eigen of gezamenlijke verhalen² ontstaat in een iteratief, creatief proces waarin ruimte is voor plezier en onzekerheden^{mt4}. Om de zeggingskracht van artistiek werk te vergroten maken leerlingen keuzes over de inhoud en de vorm. Ze zetten (bewegend) beeld-, klank-, woord- en bewegingselementen in om uitdrukking te geven aan de verhalen^{BS1.1; DG4.2; MVT2.1; NE4.1}. Leerlingen leren de taal van de kunsten te herkennen, te begrijpen, te gebruiken en ook in andere contexten toe te passen. Door persoonlijk betekenis aan het werk te geven en dit te delen met anderen, leren leerlingen over en door hun artistieke uiting te communiceren. Ook leren ze dat er verschillende perspectieven zijn, dat deze op verschillende wijzen vormgegeven kunnen worden en hoe ze zich kunnen verhouden tot eigen of andermans artistiek werk.

Brede vaardigheden

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen
- kritische denken

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken
- communiceren

Manieren van jezelf kennen

- zelfregulering

² Het gebruik van het woord 'verhalen' dient steeds breed opgevat te worden en is ook te lezen als ervaringen, gevoelens en opinies (of ideeën)

Grote opdracht 3: Ontwikkel technieken en artistieke vaardigheden

(Technieken en vaardigheden)

Relevantie

Leerlingen hebben technieken en vaardigheden nodig om artistiek en betekenisvol werk te kunnen maken. Hoe meer technieken en vaardigheden leerlingen beheersen, hoe meer keuzes leerlingen hebben zich uit te drukken en hun eigen 'stem' te vormen. Hier hoort ook het proces van (in)oefenen en (re)produceren bij waarbij leerlingen ongemak kunnen ervaren van het nog niet kunnen, of juist plezier en voldoening ervaren bij wat lukt.

Inhoud van de opdracht

Om een artistiek en betekenisvol werk te kunnen maken hebben leerlingen (digitale) technieken en vaardigheden nodig om een (gezamenlijk) idee te kunnen vertalen in (bewegend) beeld, klank, woord of beweging of een combinatie hiervan ^{BS1.1; DG7.1}. Alle vaardigheden en technieken die leerlingen leren, staan in dienst van het creëren ^{KC1.1; KC1.2; KC2.1}. Leerlingen leren (samen) maken, spelen, imiteren, oefenen, instuderen en (re)produceren. Leerlingen leren keuzes te maken uit het aanbod van vaardigheden, vorm te geven aan artistieke uitingen en vaktaal te gebruiken, herkennen en benoemen ^{RW2.1; RW3.1; RW3.3; RW7.1}. Ze leren technieken en materialen toe te passen en duurzaam te gebruiken. Daarnaast versterkt kennis over technieken en vaardigheden ook het begrijpen van kunst; hoe het kunstwerk tot stand is gebracht. Leerlingen leren hun doel te bereiken door te reflecteren op het proces en het product van zichzelf en anderen. Ze leren sterke punten herkennen en benoemen en worden zich bewust van hun capaciteiten en specifieke talenten. Door een groeiend zelfvertrouwen gaan leerlingen speelser en vrijer met hun vaardigheden om en ontwikkelen ze de maker in zichzelf.

Brede vaardigheden

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen

Grote opdracht 4: Werk aan innovatie

(Innovatie, nieuwe maakprocessen)

Relevantie

Een samenleving die geconfronteerd wordt met complexe vraagstukken heeft makers nodig. Makers die creatieve, kritische vragen stellen bij én innovatieve ideeën bedenken voor maatschappelijke en mondiale thema's^{mt1,2,3,4}. In een samenwerking tussen vakgebieden en leergebieden^{MN1.2; MN3.2} waarbij actuele ontwikkelingen centraal staan, kunnen leerlingen nieuwe maak- en ontwerpprocessen ontwikkelen en nieuwe inzichten krijgen^{BU10.1}.

Inhoud van de opdracht

Door wetenschap^{MN1.2; MN3.2} en technologie^{DG5.1, DG7.1} te verbinden met kunst worden leerlingen uitgedaagd om op een ondernemende en kritische manier (samen) te werken aan innovatieve oplossingen^{BU10.1}. Leerlingen krijgen inzicht in de werk- en denkprocessen van nieuwe makers en experimenteren op een vergelijkbare manier met technieken, materialen en middelen. Zij leren nieuwe media en digitale technologie gebruiken als middel om kunst te maken en als een manier om vanuit eigen proces en productie de maatschappij beter te begrijpen en betekenis te geven^{mt1,2,3,4}. Zij onderzoeken (praktische) verbindingen tussen bijvoorbeeld traditionele technieken en multimediale (auditieve, fysieke en visuele) technologieën, tussen kunst en techniek en tussen kunst en wetenschap^{MN1.2; MN3.2}. Actuele transdisciplinaire- interdisciplinaire-, toegepaste - en multimediale kunst zijn inspiratiebronnen die aanzetten tot kritisch denken en het ontwikkelen van innovatieve ideeën.

Brede vaardigheden

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen, kritisch denken, probleemoplossend en (praktisch) handelen.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden, samenwerken.

Manieren van jezelf kennen:

- ondernemend denken en handelen.

Grote opdracht 5: Ontwikkel kunst- en cultuurhistorische kennis over verleden en heden

(Context van kunst)

Relevantie

Kunst brengt leerlingen in contact met het heden en verleden. Kunst staat altijd in verband met de (culturele) context en de tijd en plaats waarin het gemaakt is. Door te kijken en luisteren naar en te leren van en over materiële en immateriële sporen van kunst en cultuur ontmoeten leerlingen verschillende culturen. Ze krijgen inzicht in de eigen kunst- en cultuur(geschiedenis) en die van anderen en leren meer over zichzelf, anderen, de omgeving, de maatschappij en de wereld ^{BU5.1; mt 1,2,3.}

Inhoud van de opdracht

Leerlingen leren kunst op lokaal, nationaal en mondiaal niveau ^{mt1} en vanuit kunsthistorisch perspectief plaatsen. Ze leren dat de waardering voor kunst en cultuur tijd- en plaatsgebonden kan zijn waarbij specifiek aandacht besteed wordt aan de tijdgeest, genres, stijlen en stromingen. Ze leren kunstdisciplines en kunstuitingen waarnemen, herkennen en analyseren. Ze leggen verbanden en duiden kunst en cultuur binnen de sociale, culturele, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in tijd en plaats. Zo krijgen ze een beeld van de kunst- en cultuurhistorische context. Ze begrijpen en ontdekken wat waardevol is gevonden om te bewaren voor toekomstige generaties en kunnen hun eigen keuze daarbij beargumenteren. Leerlingen leren dat er verschillende meningen zijn, dat deze naast elkaar kunnen bestaan en leren zich te verhouden tot deze verschillende perspectieven ^{BU 4.1; MM2.2; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.1; MM11.4}

Brede vaardigheden

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden

Grote opdracht 6: Ontdek kunst als spiegel van de wereld

(Functies van kunst)

Relevantie

Kunst kan verwonderen, amuseren, informeren, confronteren, schuren of verstillen. Kunst is een 'spiegel van de wereld' doordat kunst in relatie en interactie met de samenleving ontstaat. Als 'spiegel van de wereld' kan kunst een nieuw licht werpen op vertrouwde zaken en inzicht geven in het onbekende. Kunst roept reacties op; leerlingen kunnen door dialoog over en met het kunstwerk en de makers tot nieuwe perspectieven of (kritische) inzichten komen ^{BU5.1}. Door de functies van kunst en cultuur te onderzoeken en te bevragen krijgen leerlingen inzicht in de betekenis van kunst in relatie tot cultuur.

Inhoud van de opdracht

In onze complexe wereld tonen kunstenaars met hun werk eigen ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen over onder meer maatschappelijke ^{mt 2,3,4} en mondiale thema's ^{mt1}. Door de functies, doelen en bedoelingen van artistieke uitingen te onderzoeken, te bevragen en analyseren krijgen leerlingen inzicht in functies van kunst en leren zich daartoe te verhouden. Ze leren in dialoog tot nieuwe perspectieven of inzichten te komen over de vormgeving of voorstellingen waarin makers hun ervaringen laten zien of horen ^{BU5.1}. Leerlingen ontdekken dat er verschillende interpretaties naast elkaar bestaan en ontdekken wat kunst kan betekenen. Kunst brengt leerlingen in contact met andere visies op de wereld ^{mt1}. Ze leren (samen met anderen) meerdere perspectieven te verkennen, deze te bevragen en betekenis te geven ^{BU5.1; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM12.3}.

Brede vaardigheden

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken

Manieren van omgaan met anderen:

- sociale en culturele vaardigheden

Grote opdracht 7: Ervaar culturele en kunstzinnige activiteiten

(Beleven van kunst)

Relevantie

Leerlingen verkennen en ontdekken hun culturele omgeving door het meemaken van en meedoen aan culturele en kunstzinnige activiteiten. Ze ervaren hoe het is om dit samen te beleven of te bezoeken. Elke ervaring nodigt uit tot interactie en kan door leerlingen vanuit verschillende perspectieven onderzocht, geanalyseerd of besproken worden.

De inhoud van de opdracht

Leerlingen onderzoeken hun culturele omgeving en leren daar hun eigen betekenis aan geven en de waarde die anderen daaraan hechten. Het samen ervaren van authentieke kunstzinnige en culturele activiteiten verbreedt de blik van leerlingen en zet aan tot een innerlijke dialoog BU4.1; BU5.1; BU6.1. Het daagt uit tot interactie tussen leerlingen onderling of tussen leerlingen en makers en kan zich richten op de betekenis van het object, de analyse van een voorstelling of kan betrekking hebben op de vormgeving van bijvoorbeeld een theaterproductie MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.3; MM12.3; NE7.1. Andere invalshoeken kunnen zich richten op theorie (stijl, genre, stroming), technieken en materialen. Leerlingen leren vertellen wat hen raakt, ontroert of boeit, leren een mening te vormen en ontwikkelen voorkeuren. Hiervoor hebben leerlingen kennis nodig over de inhoud van de artistieke uitingen, over de context, over de aspecten van de vormgeving of de voorstelling, over het maakproces en over de technieken die gebruikt zijn.

Brede vaardigheden

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden

Grote opdracht 8: Leerlingen leren het product en proces (tussentijds) te delen

(Presenteren)

Relevantie

Leren om vol trots, zelfvertrouwen en met plezier (tussentijds) eigen of gezamenlijk (artistiek of theoretisch) werk te tonen is een vaardigheid waar leerlingen nu en in de toekomst in studie of werk profijt van hebben. Een presentatie van eigen werk leidt tot een ontmoeting, een inhoudelijk gesprek met anderen, een waardering en een positief-kritische (zelf)reflectie op het proces en het product. Dit is een doorlopend proces van oefenen. Door presentaties vergroten leerlingen hun zelfkennis in kennen en kunnen en krijgen ze inzicht in eigen voorkeuren en identiteit.

Inhoud van de opdracht

Leerlingen leren praktisch en theoretisch werk te presenteren. In de praktische context gaat het over de presentatie van eigen werk in de vorm van bijvoorbeeld een expositie, concert, film of voorstelling. Het proces maakt daar onderdeel van uit. In de theoretische context gaat het over de presentatie van de uitkomsten van een theoretisch onderzoek. Leerlingen maken kennis met presentatievormen en -technieken^{DG4.2}. Ze leren onder meer het lichaam en de stem te gebruiken bij het presenteren om een boodschap kracht bij te zetten. Ze leren het effect van bewegingen in de ruimte te benutten, mimiek functioneel te gebruiken, te spelen met de warmte van de stem, of, gebruik te maken van de muziek en het ritme van woorden, maar ook de stilte bewust te gebruiken. Daarnaast leren leerlingen presentaties te plannen en organiseren, afspraken te maken, samen te werken, initiatief te tonen en lef te hebben. Ze leren samen of alleen, binnen of buiten de muren van de school, onder spanning, een resultaat neer te zetten. Ze leren terug te kijken en te reflecteren op die ervaring. Voor leerlingen is dit hét moment om te ontdekken hoe de boodschap, het resultaat in (bewegend) beeld, klank, woord, beweging of een combinatie daarvan, is overgekomen^{DG 4.2; NE5.1}. De interactie met het publiek vraagt van leerlingen een nieuwsgierige onderzoekende houding naar meningen van anderen. De verworven kennis en vaardigheden nemen leerlingen mee in volgende presentaties.

Brede vaardigheden

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken
- communiceren

Manieren van jezelf kennen:

- ondernemend denken en handelen

BOUWSTENEN

Vooraf

Het leergebied Kunst & Cultuur³ omvat vanuit de huidige doelen geredeneerd: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek, cultureel erfgoed, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (zoals nieuwe media) en zich in de toekomst ontwikkelen.

Kenmerkend aan het leergebied Kunst & Cultuur is het samenhangende programma dat bestaat uit 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Samenvattend: 'maken en betekenis geven' richt zich op de kunstpraktijk in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging en cross overs tussen (nieuwe) disciplines. Hierbij staat onder meer het experimenteren, creëren, vormgeven en (re)produceren centraal. Het 'meemaken en betekenis geven' richt zich op onder meer de context, functie en beleving van professionele kunst binnen en buiten school. Leerlingen leren onder andere de uitingen van kunst en cultuur te onderzoeken en te bevragen. Zie voor de uitwerking van bovenstaande alinea het visiedocument en de Grote Opdrachten voor het leergebied Kunst & Cultuur (zie ook de visietekst en de grote opdrachten).

Raamwerk van grote opdrachten en bouwstenen

Op basis van de visie en de Grote Opdrachten heeft het ontwikkelteam Kunst & Cultuur conceptbouwstenen ontwikkeld (zie onderstaand raamwerk). Bouwstenen zijn een vertaling van Grote Opdrachten in kennis en vaardigheden. Ze beschrijven op **een globaal niveau** de kern voor alle leerlingen in termen van **aanbod** (in plaats van beheersing). De bouwstenen hebben betrekking op het **leergebied als geheel** en vormen, samen met de visie en de Grote Opdrachten, **input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen**.

De grote opdrachten hebben geleid tot een vrijwel een-op-een-relatie met bouwstenen: elke grote opdracht wordt in ten minste één set bouwstenen uitgewerkt, met uitzondering van de grote opdracht 'ontwikkelen van artistiek-creatief vermogen'. Deze grote opdracht is uitgewerkt in twee sets van bouwstenen namelijk leren maakstrategieën gebruiken en leren denkstrategieën gebruiken

Het onderwijsaanbod ontstaat in de combinatie van bouwstenen binnen het leergebied en tussen leergebieden waarbij er ruimte is om accenten te leggen en verbindingen te maken. Er zijn veel combinaties mogelijk. Het meemaken van, of kijken en luisteren naar kunst kan een bron van inspiratie zijn voor en tijdens het maakproces. Het maken kan aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

³ Zie voor een toelichting van de onderstreepte woorden de begrippenlijst in de bijlage van de visie

Raamwerk grote opdrachten – bouwstenen leergebied Kunst & Cultuur

Fasering in bouwstenen

Bouwstenen beschrijven voorbeeldmatig kennis en vaardigheden en geven inzicht in de opbouw van de doorlopende leerlijn. Iedere bouwsteen bestaat uit vier fases: po-onderbouw (ob), po-bovenbouw (bb), vo-ob en vo-bb. Voor de bovenbouw (fase 4) zijn, conform de opdracht van curriculum.nu aanbevelingen gemaakt. De fasering van de bouwstenen is conform de opdracht aan het ontwikkelteam. Alle leergebieden hanteren dezelfde fasering. Po-onderbouw (fase 1) betreft de eerste vier leerjaren, po-bovenbouw (fase 2) gaat over de leerjaren 5 tot en met 8. De overgang die rondom het vierde leerjaar ligt, moet gezien worden als een vloeiende beweging en is afhankelijk van de ontwikkeling van de leerling.

Bij de verdeling van kennis en vaardigheden over de verschillende fases is gebruik gemaakt van de handreiking ontwikkelingspsychologie (curriculum.nu, 2018) die als gemeenschappelijk referentiekader door alle ontwikkelteams gebruikt wordt. Aan de handreiking, gebaseerd op het standaardwerk van Feldman (2016) hebben ook Prof. Dr. Eveline Crone (Universiteit Leiden), Prof. Dr. Rob Martens en Prof. Dr. Luc Stevens (beiden van het NIVOZ) een bijdrage geleverd.

Bij de beschrijving van de kennis en vaardigheden in de bouwstenen is in acht genomen dat de ontwikkeling van leerlingen grotendeels concentrisch verloopt. In elke volgende fase is er sprake van een combinatie van verwerving van nieuwe kennis, vaardigheden en van versterking of versteviging en verdieping van bestaande kennis en vaardigheden.

Brede vaardigheden

In de grote opdrachten zijn per grote opdracht de meest relevante brede vaardigheden expliciet benoemd. De uitwerking van zowel de leergebiedspecifieke als de brede vaardigheden is zichtbaar in de opsomming van kennis en vaardigheden in de verschillende sets van bouwstenen. De brede vaardigheid 'sociale en culturele vaardigheden' is bijvoorbeeld zichtbaar in bouwsteen 7.1 waarin de beleving van kunst en cultuur centraal staat. Hierbij leren leerlingen onder andere dat kunst vanuit meerder perspectieven ervaren, geïnterpreteerd en gewaardeerd kan worden. Ze leren kunst en cultuur vanuit verschillende perspectieven te bevragen en een beargumenteerd standpunt in te nemen. Bij de selectie van brede vaardigheden hebben alle ontwikkelteams gebruik gemaakt van de handreiking brede vaardigheden.

Samenhang tussen leergebieden

In de uitwerking van de visie naar grote opdrachten en bouwstenen is gebleken dat er op verschillende niveaus samenhang tussen leergebieden mogelijk is. Die samenhang kan betrekking hebben op een van de mondiale thema's⁴ (globalisering, duurzaamheid, technologie en gezondheid/welzijn), op contexten, definities en begrippen en op vaardigheden. Ook zijn delen van grote opdrachten en/of delen van bouwstenen (in wording) bruikbaar bij andere leergebieden. De samenhang tussen leergebieden wordt in de bouwstenen zichtbaar door de afkorting van het leergebied gevolgd door het nummer van de bouwsteen (zoals MVT2.1 (moderne vreemde talen bouwsteen 2.1) of DG 4.1 (digitale geletterdheid bouwsteen 4.1)).

Op dit moment lijkt samenhang mogelijk met:

Burgerschap

- bouwsteen 4.1: identiteit
- bouwsteen 5.1: diversiteit
- bouwsteen 6.1: solidariteit
- bouwsteen 10.1: digitaal burgerschap

Bewegen & Sport

- Bouwsteen1.1:leren bewegen

Digitale geletterdheid

- bouwsteen 4.2: communiceren met behulp van digitale technologie
- bouwsteen 5.1: de digitale burger
- bouwsteen 7.1: toepassen en ontwerpen

Mens & Maatschappij

- bouwsteen 2.2: historische ontwikkelingen
- bouwsteen 5.1: waarden en idealen
- bouwsteen 6.1: mensbeeld en identiteit
- bouwsteen 6.2: cultuur
- bouwsteen 11.1: denken in tijd en ruimte
- bouwsteen 11.3: denken vanuit jezelf en anderen
- bouwsteen 11.4: denken in overeenkomsten en verschillen
- bouwsteen 12.1: informatie verwerven en verwerken
- bouwsteen 12.2: onderzoeken
- bouwsteen 12.3: waarderen, redeneren en argumenteren

Mens & Natuur

- bouwsteen 1.2: technologie
- bouwsteen 3.2: ontwerpen
- bouwsteen 3.4: praktisch handelen

Engels / Moderne vreemde talen

- bouwsteen 2.1: creatieve vormen van taal

Nederlands

- bouwsteen 4.1: experimenteren met taal en vormen van taal

Rekenen & Wiskunde

- bouwsteen 2.1: verhoudingen
- bouwsteen 3.1: meten
- bouwsteen 3.2: vorm en ruimte
- bouwsteen 3.3: rekenen in de meetkunde
- bouwsteen 5.2: data en statistiek
- bouwsteen 7.1: gereedschap en technologie gebruiken

⁴ In de tekst verwijzen de codes mt1 tot en met mt4 naar vier mondiale thema's. Deze thema's worden curriculumbreed gehanteerd. MT1 verwijst naar het thema globalisering, mt2 naar duurzaamheid, mt3 naar technologie en mt4 naar gezondheid/welzijn.

Leren maakstrategieën gebruiken

Bouwsteen PO

1.1.a: Leren maakstrategieën gebruiken

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Door artistiek werk te maken, kunst mee te maken en betekenis te geven, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om in maak- en denkprocessen verbeeldingskracht te gebruiken, artistieke uitingen⁵ te bevragen, deze te onderzoeken en betekenis of uitdrukking te geven aan ervaringen. Creatieve maakstrategieën richten zich in deze fase op de zintuiglijke ervaring en het spelend leren, experimenteren, (re)produceren en improviseren in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan.

Leerlingen scherpen hun zintuigen door te kijken, voelen, horen, ruiken en proeven. Ze verkennen verschillende kunstdisciplines door te spelen en te experimenteren met materialen en middelen. Ze experimenteren met beschikbare of zelfgemaakte muziekinstrumenten. Ze ontdekken de uitdrukkingskracht van het lichaam door zich in te leven en door vrij te bewegen in de ruimte. Ze verwonderen zich over eigen ontdekkingen en de ontdekkingen van anderen ^{mt4}.

Jonge kinderen uiten zich van nature zintuiglijk, lichamelijk en intuïtief. Zij leren door te doen en te spelen. In de onderbouw van het PO ontdekken leerlingen spelend hoe zij uiting kunnen geven aan fantasie en ervaringen. Ze proberen uit, kijken en luisteren naar elkaar, delen ideeën en ontdekkingen en komen zo tot nieuwe artistieke inzichten die verwonderen en de fantasie prikkelen. Leerlingen hebben een actieve en nieuwsgierige houding.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- (on)bewust zintuiglijk waarnemen: voelen, proeven, ruiken, kijken en luisteren;
- imiteren, associëren en improviseren aan de hand van artistieke uitingen;
- spelend leren, uitproberen, fantaseren, experimenteren met (bewegend) beeld, klank, woord, en beweging of een combinatie hiervan ^{DG 7.1; MN3.2; MN3.4; MVT 2.1; NE4.1;}
- artistiek werk maken ^{RW2.1; RW3.1; RW3.2; RW3.3; RW5.2;}
- betekenis geven aan eigen artistiek werk en werk van anderen;
- zorgvuldig omgaan met elkaar, materialen en middelen ^{mt2};
- reflecteren op het eigen werk(proces) en daarbij eenvoudige vaktaal gebruiken.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Door artistiek werk te maken, kunst mee te maken en betekenis te geven, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om in maak- en denkprocessen verbeeldingskracht te gebruiken, artistieke uitingen te bevragen, deze te onderzoeken en betekenis of uitdrukking te geven aan ervaringen.

Creatieve maakstrategieën richten zich in deze fase op vaardigheden als spelen en experimenteren met (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan. Ze leren buiten bestaande kaders denken, proberen uit, onderzoeken alternatieven, combineren en verfijnen hun technieken en vaardigheden. Ze bouwen een repertoire op aan creatieve vaardigheden en leren die steeds bewuster en gericht in te zetten om vorm te geven aan artistiek werk. Leerlingen krijgen inzicht in eigen werkprocessen en laten zich inspireren door andere makers.

Leerlingen kijken naar artistieke uitingen en verkennen de (on)mogelijkheden van technieken, materialen en middelen die specifiek zijn voor de verschillende kunstdisciplines. Dit doen ze door met fantasie beeldend werk te maken, met verschillende materialen te

⁵ Met 'artistieke uitingen' wordt bedoeld uitingen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan

werken, vormen te verkennen, door manieren te bedenken om klanken te maken. Ze improviseren, vertellen of verbeelden eigen verhalen. Ze experimenteren met bewegingen in dans. Ze leren hoe ze zelf artistieke uitingen kunnen maken, ontwerpen en presenteren en ontdekken hun voorkeuren.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- bewust zintuiglijk waarnemen: voelen, proeven, ruiken, kijken en luisteren;
- imiteren, associëren en improviseren aan de hand van de artistieke uitingen;
- spelend leren, uitproberen, fantaseren, experimenteren met (bewegend) beeld, klank, woord, en beweging of een combinatie hiervan ^{DG 7.1; MN3.2; MN3.4; MVT 2.1; NE4.1;}
- artistiek werk maken ^{RW2.1; RW3.1; RW3.2; RW3.3; RW5.2;}
- *inspiratiebronnen zoeken en gebruiken;*
- *bij het ontstaan van artistiek werk alternatieve oplossingen onderzoeken, verbanden leggen, combinaties maken;*
- *bij het ontstaan van artistiek werk verbeeldingskracht gebruiken en zich bewust worden van verwondering;*
- betekenis geven aan eigen artistiek werk en werk van anderen vanuit het eigen perspectief;
- zorgvuldig omgaan met elkaar, materialen en middelen ^{mt 2;}
- reflecteren op (eigen) werk(proces) en daarbij gangbaar vaktaal gebruiken.

Bouwsteen VO onderbouw

1.1.b: Leren maakstrategieën gebruiken

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Door uitingen van kunst en cultuur mee te maken en betekenis te geven en artistiek werk te maken en betekenis te geven ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om in maak- en denkprocessen verbeeldingskracht te gebruiken, artistieke uitingen te bevragen, te onderzoeken en betekenis en/of uitdrukking te geven aan ervaringen. Creatieve maakstrategieën richten zich in deze fase op experimenteren met (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan en het vergroten van artistieke uitdrukkingsvaardigheden.

Geïnspireerd door werk van andere makers onderzoeken leerlingen een onderwerp ^{mt1,2,3,4} vanuit verschillende perspectieven. Ze experimenteren met materie, vorm, klank en betekenis en met technieken, materialen en middelen die kenmerkend zijn voor de verschillende kunstdisciplines. Ze leren divergeren en convergeren, buiten bestaande kaders denken, problemen te zoeken en problemen op te lossen. Om het proces vast te leggen verzamelen ze de experimenten en documenteren het artistiek-creatief proces. Leerlingen ontdekken dat ze creatieve vaardigheden bewust kunnen gebruiken om te scheppen, improviseren, ontwerpen, maken en componeren.

De kennis en vaardigheden bouwen voort op de vorige fase, breiden zich uit en verdiepen zich. Leerlingen leren mede geïnspireerd door anderen te experimenteren. Ze bedenken verschillende manieren of nieuwe en onverwachte oplossingen om een gevoel of een idee uit te drukken en kunnen keuzes beargumenteren.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- bewust zintuiglijk waarnemen: voelen, proeven, ruiken, kijken en luisteren;
- imiteren, associëren en improviseren aan de hand van artistieke uitingen;
- spelend leren, uitproberen, fantaseren, experimenteren met (bewegend) beeld, klank, woord, en beweging of een combinatie hiervan ^{DG 7.1; MN3.2; MN3.4; MVT 2.1; NE4.1;}
- *inspiratiebronnen zoeken, gebruiken en vermelden;*
- *bij het ontstaan van artistiek werk alternatieve oplossingen onderzoeken, verbanden leggen, combinaties maken* ^{RW2.1; RW3.1; RW3.2; RW3.3; RW5.2;}

- bij het ontstaan van artistiek werk verbeeldingskracht gebruiken en zich bewust worden van verwondering;
- *de (on)mogelijkheden van beeldende (digitale) materialen en middelen, muzikale middelen, woorden en lichaam en combinaties hiervan onderzoeken;*
- *creatieve maakstrategieën bewust gebruiken om te maken, ontwerpen, (re)produceren, improviseren en verbeteren;*
- betekenis geven aan eigen artistiek werk en werk van anderen vanuit het eigen perspectief;
- *de zeggingskracht van materialen en middelen bewust gebruiken;*
- *het artistiek-creatief proces vastleggen en toelichten;*
- zorgvuldig en duurzaam omgaan met elkaar, materialen en middelen ^{mt2};
- reflecteren op (eigen) werk(proces) en daarbij vaktaal bewust gebruiken.

Aanbevelingen VO bovenbouw

1.1.c: Leren maakstrategieën gebruiken

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Bouw bij de uitwerking van de examenprogramma's voort op de onderliggende bouwstenen. Het aanbod uit die bouwstenen dient ten minste te worden verdiept. Zet daarin het artistiek-creatief proces met de maak- en denkstrategieën centraal.

Toelichting bouwsteen 1.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak concreetiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan plaatsvinden langs bijvoorbeeld de volgende punten:

- van eenvoudige maakstrategieën naar complexe maakstrategieën;
- van het onbewust naar het bewust toepassen van maakstrategieën;
- van een beperkt aanbod van materialen en middelen naar een groter aanbod van materialen en middelen waaruit leerlingen kunnen kiezen.

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

Onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen met de kennis en vaardigheden die genoemd zijn in deze bouwsteen.

Fase 1, 2 en 3

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren en evalueren;
- kritisch denken; interpreteren, analyseren, concluderen, houding;
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, analyseren, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, realiseren, evalueren van de oplossing.

Manieren van jezelf kennen:

- oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan.

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament zullen vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Digitale geletterdheid bouwsteen 7.1: spelend leren, uitproberen, fantaseren, experimenteren met beeldende (digitale) materialen.
- Mens & Natuur bouwstenen 3.2 en 3.4 respectievelijk ontwerpen en praktisch handelen
- Moderne vreemde talen bouwsteen 2.1: leerlingen maken kennis met creatieve vormen van (een moderne vreemde) taal en experimenteren met verschillende artistieke uitingen hiervan.
- Nederlands 4.1 bouwsteen: leerlingen leren experimenteren met taal en met vormen van taal.
- Rekenen & Wiskunde bouwstenen 2.1; 3.1; 3.2, 3.3 en 5.2. Het gaat hier om verhoudingen, meten, vorm en ruimte

Leren denkstrategieën gebruiken

Bouwsteen PO

1.2.a: Leren denkstrategieën gebruiken

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Door artistiek werk te maken en betekenis te geven, kunst mee te maken en betekenis te geven, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om zelf werk te maken, uitingen van kunst en cultuur waar te nemen, deze te onderzoeken en betekenis te geven aan ervaringen. Denkstrategieën richten zich in deze fase op spelend onderzoeken, verwonderen, fantaseren en inleven. Leerlingen scherpen hun zintuigen door kijken, voelen, zien, horen, ruiken en proeven. Ze maken kennis met en onderzoeken intuïtief verschillende uitingen van kunst en cultuur. Ze leren met aandacht kijken naar schilderijen of beelden, luisteren naar muziek, leven mee met verhalen ^{mt1} die ze horen of zien. Ze kijken en luisteren naar dans en beleven sporen uit het verleden. Ze formuleren hun gedachten en luisteren naar ideeën van anderen. Ze leren dat er meer meningen zijn. Jonge kinderen uiten zich van nature zintuiglijk, lichamelijk en intuïtief. Ze leren door doen en spelen. Ze proberen uit, onderzoeken, verwonderen zich, kijken en luisteren naar elkaar en naar werk van andere makers, delen ideeën en meningen en komen zo op nieuwe ideeën die verwonderen of de fantasie prikkelen. Leerlingen hebben een actieve en nieuwsgierige houding.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- bij het kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur zich bewust worden van verwondering;
- bij het kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur ^{mt 1,2,3, 4} fantasie en inlevingsvermogen gebruiken ^{MVT2.1; NE4.1;}
- uitingen van kunst en cultuur waarnemen en eigen ideeën daarover verwoorden en delen met anderen;
- betekenis geven aan artistiek werk van anderen en daarbij eenvoudige vaktaal gebruiken ^{MM11.7;}
- reflecteren op het werk(proces) van anderen en daarbij eenvoudige vaktaal gebruiken.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Door artistiek werk te maken en betekenis te geven, kunst mee te maken en betekenis te geven, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om zelf werk te maken, uitingen van kunst en cultuur waar te nemen, deze te onderzoeken en betekenis te geven aan ervaringen. Denkstrategieën richten zich in deze fase op spelend verwonderen, associëren, buiten kaders denken, onderzoeken en/of (filosofisch) bevragen van eigen werk(processen) en werk van anderen.

Leerlingen leren (eigen) artistieke uitingen en uitingen van kunst en cultuur onderzoeken en bevragen: nieuwsgierig, kritisch en/of filosofisch. Ze zien een schilderij in de klas of het museum, horen en zien muzikanten spelen, beleven een theater-, dansvoorstelling of ontdekken cultureel erfgoed. Vanuit verschillende standpunten leren leerlingen naar (eigen) artistiek werk kijken of luisteren. Ze formuleren hun gedachten en luisteren naar de meningen van anderen. Zo maken ze kennis met de vakspecifieke taal die gebruikt wordt. Leerlingen bouwen een repertoire op aan denkvaardigheden en leren die steeds bewuster en gericht te gebruiken om uitingen te onderzoeken en te leren waarderen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- bij het kijken en luisteren naar artistieke uitingen *verbeeldingskracht gebruiken* en zich bewust worden van verwondering;
- bij het kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur ^{mt 1,2,3,4} *associëren, fantasie* en inlevingsvermogen gebruiken ^{MVT2.1; NE4.1;}
- *zeggingskracht van artistieke uitingen interpreteren en waarderen;*
- uitingen van kunst en cultuur waarnemen en eigen ideeën daarover verwoorden en delen met anderen;
- *uitingen van kunst en cultuur vanuit verwondering kritisch en filosofisch bevragen;*
- *een oordeel uitstellen bij het kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur;*
- betekenis geven aan uitingen van kunst en cultuur *vanuit het eigen perspectief en daarbij gangbaar vaktaal gebruiken* ^{MM11.7;}
- reflecteren op het werk(proces) van anderen en daarbij gangbaar vaktaal gebruiken.

Bouwsteen VO onderbouw

1.2.b: Leren denkstrategieën gebruiken

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Door artistiek werk te maken, uitingen van kunst en cultuur mee te maken en betekenis te geven, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om zelf werk te maken, uitingen van kunst en cultuur waar te nemen en deze kritisch te onderzoeken en (filosofisch) te bevragen. Leerlingen leren betekenis te geven aan (eigen) artistieke uitingen en deze te waarderen en leren reflecteren op eigen werk(processen) en werk(processen) van anderen.

Geïnspireerd door werk van andere makers onderzoeken leerlingen een onderwerp vanuit verschillende perspectieven. Ze leren (eigen) artistieke uitingen in een iteratief proces te onderzoeken en leren kijken en luisteren naar vormen en voorstellingen vanuit verschillende perspectieven. Ze leren divergeren en convergeren, buiten bestaande kaders denken, ideeën opdoen, problemen te formuleren en op te lossen. Leerlingen kijken naar beelden in de klas, luisteren naar muziek, gaan op pad naar een film- theater- of dansvoorstelling en kijken naar architectuur. Vanuit verschillende standpunten leren leerlingen naar (eigen) artistiek werk (en dat van anderen) te kijken of luisteren. Ze formuleren hun gedachten en luisteren naar de meningen van anderen, ontdekken dat er meerdere meningen naast elkaar ontstaan. Zo maken ze kennis met de vakspecifieke taal die gebruikt wordt. Leerlingen leren mede geïnspireerd door anderen te experimenteren en artistieke uitingen te onderzoeken en kunnen meningen en standpunten onderbouwen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- bij het kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur ^{mt 1,2,3,4} *verbeeldingskracht gebruiken, associëren en fantasie* en inlevingsvermogen gebruiken ^{MVT2.1; NE4.1;}
- *zeggingskracht van artistieke uitingen interpreteren en waarderen;*
- uitingen van kunst en cultuur waarnemen en eigen ideeën daarover verwoorden en delen met anderen;
- *een oordeel uitstellen bij het kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur;*
- uitingen van kunst en cultuur vanuit verwondering kritisch en filosofisch bevragen;
- *vanuit verschillende perspectieven uitingen van kunst en cultuur onderzoeken;*
- *vanuit het perspectief van de maker en het perspectief van de opdrachtgever uitingen van kunst en cultuur onderzoeken;*
- betekenis geven aan uitingen van kunst en cultuur vanuit het eigen perspectief en daarbij vaktaal bewust gebruiken ^{MM11.7;}

- betekenis geven aan uitingen van kunst en cultuur vanuit verschillende perspectieven (vorm, voorstelling, inhoud, context en functie) en daarbij vaktaal bewust gebruiken;
- reflecteren op het (eigen) werk(proces) en dat van anderen en daarbij vaktaal bewust gebruiken.

Aanbevelingen VO bovenbouw

1.2.c: Leren denkstrategieën gebruiken

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Spreek in de bovenbouw hogere denkniveaus aan zoals analyseren, evalueren en concluderen en koppel dit aan het onderzoeken van uitingen van kunst en cultuur.

Toelichting bouwsteen 1.2

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van spelend onderzoeken naar denkstrategieën bewust inzetten;
- vanuit eigen perspectieven betekenis geven aan kunst naar betekenis geven aan kunst vanuit verschillende perspectieven.

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

De onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen door middel van de kennis en vaardigheden genoemd in deze bouwsteen.

Fase 1 en 2

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, *reflecteren, uitvoeren en evalueren*
- kritisch denken; *interpreteren, analyseren, concluderen*, houding
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, *analyseren*, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken; communiceren, taakuitvoering werken in een team, houding
- communiceren; boodschap overbrengen en begrijpen, omgaan met verschillende communicatieve situaties en partners, communicatiemiddelen hanteren, gebruik maken van de mogelijkheden van ICT en technologie.

Manieren van jezelf kennen:

- oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan; leren leren
- zelfregulering; oriënteren, doelen stellen, zelfbeoordeling

Fase 3

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren en evalueren
- kritisch denken; interpreteren, analyseren, concluderen, houding
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, analyseren, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken; communiceren, taakuitvoering werken in een team, houding
- communiceren; boodschap overbrengen en begrijpen, omgaan met verschillende communicatieve situaties en partners, communicatiemiddelen hanteren, gebruik maken van de mogelijkheden van ICT en technologie.

Manieren van jezelf kennen:

- oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan; leren leren
- zelfregulering; oriënteren, doelen stellen, zelfbeoordeling

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament zullen vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Mens & Maatschappij bouwsteen 11.7: leerlingen leren denken in betekenis
- Moderne vreemde talen bouwsteen 2.1: leerlingen maken kennis met creatieve vormen van (een moderne vreemde) taal en experimenteren met verschillende artistieke uitingen hiervan.
- Nederlands bouwsteen 4.1: leerlingen leren experimenteren met taal en met vormen van taal.

Leerlingen leren zich uit te drukken door middel van kunst

Bouwsteen PO

2.1.a: Leren zich uit te drukken door middel van kunst

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Door zelf artistiek werk te maken leren leerlingen vanuit verbeelding en met fantasie, hun ervaringen, ideeën (opinies), gevoelens en verhalen ^{mt1} op een speelse wijze vorm te geven ^{BU4.1; BU5.1}. Het stelt leerlingen als makers in staat zich op eigen (artistieke) wijze uit te drukken en betekenisvol te communiceren. Leerlingen experimenteren en improviseren met (bewegend) beeld-, klank-, woord- en bewegingselementen en gebruiken daarbij eenvoudige technieken en vaardigheden. Hierdoor leren leerlingen betekenis te geven aan eigen kunstzinnige uitingen. Ze zingen, spelen bijvoorbeeld op muziekinstrumenten, bewegen (op muziek), maken beeldend werk en spelen verschillende rollen. In dit proces van spelen en experimenteren praten ze over hun artistiek werk en hoe dit overkomt op de ander.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.1; KC1.2; KC3.2; KC4.1; KC5.1; KC6.1}:

- op artistieke wijze uitdrukking te geven aan ervaringen, gevoelens, ideeën en verhalen ^{BU4.1; BU5.1 BS1.1; DG4.2; MVT2.1; NE4.1};
- bij het maken van artistiek werk inspiratiebronnen gebruiken;
- bij het maken van artistiek werk, (bewegend) beeld-, klank-, woord- en bewegingselementen, of combinaties hiervan, toe te passen en eenvoudige vaktaal te gebruiken.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Door zelf artistiek werk te maken leren leerlingen vanuit verbeelding en met fantasie, hun ervaringen, ideeën (opinies), gevoelens en verhalen ^{mt1} op een speelse wijze vorm te geven ^{BU4.1; BU5.1}. Het stelt leerlingen als makers in staat zich op eigen (artistieke) wijze uit te drukken en betekenisvol te communiceren. Leerlingen maken bewust gebruik van verschillende kunstzinnige begrippen en elementen. Ze leren hiermee hun ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen ^{mt1} in (bewegend) beeld, klank, woord, en beweging of combinaties hiervan, betekenisvol vorm te geven ^{BU4.1; BU5.1; BS1.1; DG4.2; MVT2.1; NE4.1}. Eigen ideeën, fantasie en verwondering spelen daarbij een belangrijke rol. Ze leren experimenteren, maken, samen spelen, zingen en dansen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.1; KC1.2; KC3.2; KC4.1; KC5.1; KC6.1}:

- op artistieke wijze uitdrukking te geven aan ervaringen, gevoelens, ideeën en verhalen ^{BU4.1; BU5.1 BS1.1; DG4.2; MVT2.1; NE4.1};
- bij het maken van artistiek werk inspiratiebronnen gebruiken;
- bij het maken van artistiek werk, (bewegend) beeld-, klank-, woord- en bewegingselementen, of combinaties hiervan, toe te passen en gangbaar vaktaal te gebruiken
- om de zeggingskracht van eigen artistiek werk te vergroten keuzes maken over de inhoud en de vormgeving en daarbij gangbaar vaktaal gebruiken.

Bouwsteen VO onderbouw

2.1.b: Leren zich uit te drukken door middel van kunst

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Door zelf artistiek werk te maken leren leerlingen vanuit verbeelding en met fantasie, hun ervaringen, opinies, gevoelens en verhalen ^{mt1} op een speelse wijze vorm te geven ^{BU4.1}. Het stelt leerlingen als makers in staat zich op eigen (artistieke) wijze uit te drukken en betekenisvol te communiceren.

Actuele gebeurtenissen ^{mt1} en ideeën van anderen kunnen aanleiding zijn voor het vormgeven van artistiek werk in (bewegend) beeld, klank, woord, en beweging of combinaties hiervan ^{BU4.1 DG4.2;MVT1;MVT2}. Leerlingen maken hierbij bewust gebruik van kunstzinnige begrippen en elementen. Ze leren de zeggingskracht van hun artistieke uiting te vergroten door keuzes te maken over vorm, functie en inhoud. Hij ontdekt zijn eigen artistieke voorkeuren en drukt dit op eigen wijze uit ^{BU4.1; DG 4.2;MVT1;MVT 2}.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.1; KC1.2; KC3.2;KC4.1; KC5.1; KC6.1}:

- op artistieke wijze uitdrukking te geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen ^{BU 4.1; BU5.1 BS1.1; DG4.2; MVT2.1; NE4.1};
- bij het maken van artistiek werk inspiratiebronnen gebruiken;
- bij het maken van artistiek werk, (bewegend) beeld-, klank-, woord- en bewegingselementen, of combinaties hiervan, toe te passen en vaktaal bewust gebruiken;
- om de zeggingskracht van eigen artistiek werk te vergroten keuzes maken over de inhoud en de vormgeving (technieken, materialen en middelen) en daarbij vaktaal bewust gebruiken;
- voorkeuren ontdekken en ontwikkelen om zich op artistieke wijze uit te drukken ^{BU 4.1;DG 4.2}.

Aanbevelingen VO bovenbouw

2.1.c: Leren zich uit te drukken door middel van kunst

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Bouw in de bovenbouw vo voort op eerder verworven kennis en vaardigheden. In de praktijkvakken verdiepen en verrijken leerlingen kennis en vaardigheden;
- Verdiep de kennis en vaardigheden en de uitingsmogelijkheden in diverse kunstdisciplines en laat interdisciplinariteit en nieuwe materialen en technieken daarbij een vast onderdeel in het onderwijsaanbod zijn;
- Zorg voor balans tussen kunsttheorie en -praktijk: maak artistieke expressie keuzeonderdeel van het centrale examenprogramma;
- Zorg voor aansluiting bij vervolgoopleidingen en de beroepspraktijk.

Toelichting bouwsteen 2.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten

leerlingen hun kennis. Gedurende hun hele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van persoonlijke ervaringen naar collectieve ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen;
- van vrij en associatief spelen, experimenteren en onderzoeken naar gericht denk- en maakstrategieën gebruiken;
- van op speelse wijze eigen ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen vormgeven naar bewust verhalen met zeggingskracht en betekenisvol vormgeven;

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

Onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen met de kennis en vaardigheden die genoemd zijn in deze bouwsteen.

Fase 1

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren en evalueren
- kritisch denken; interpreteren, concluderen, houding
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken; communiceren, taakuitvoering en (team)rollen;
- communiceren; communicatiemiddelen hanteren.

Manieren van jezelf kennen:

- zelfregulering: oriënteren, zelfbeoordeling.

Fase 2

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren en evalueren
- kritisch denken; interpreteren, *analyseren*, concluderen, houding
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, *analyseren*, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken: communiceren, taakuitvoering en (team)rollen, werken in een team, *houding*;
- communiceren: *boodschap overbrengen en begrijpen, omgaan met verschillende communicatieve situaties en partners*, communicatiemiddelen hanteren, *gebruik maken van de mogelijkheden van ICT en technologie*;

Manieren van jezelf kennen:

- zelfregulering: oriënteren, *doelen stellen, strategisch plannen, zelfcontrole, zelfbeoordeling*.

Fase 3

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren en evalueren
- kritisch denken; interpreteren, analyseren, concluderen, houding
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, analyseren, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken: communiceren, taakuitvoering en (team)rollen, werken in een team, houding;
- communiceren: boodschap overbrengen en begrijpen, omgaan met verschillende communicatieve situaties en partners, communicatiemiddelen hanteren, gebruik maken van de mogelijkheden van ICT en technologie;

Manieren van jezelf kennen:

- zelfregulering: oriënteren, doelen stellen, strategisch plannen, zelfcontrole, zelfbeoordeling.

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1, al of niet in combinatie met 1.2, steeds het fundament zullen vormen voor het onderwijsaanbod leerlingen. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Burgerschap bouwstenen 4.1 en 5.1 over identiteit en diversiteit
- Bewegen en Sport bouwsteen 1.1: leren bewegen.
- Digitale Geletterdheid bouwsteen 4.2: leerlingen leren communiceren met behulp van digitale technologie.
- Moderne vreemde talen bouwsteen 2.1: leerlingen maken kennis met creatieve vormen van (een moderne vreemde) taal en experimenteren met verschillende artistieke uitingen hiervan.
- Nederlands bouwsteen 4.1: leerlingen leren experimenteren met taal en met vormen van taal.

Leren technieken en artistieke vaardigheden gebruiken

Bouwsteen PO

3.1 a: Leren technieken en artistieke vaardigheden gebruiken

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen hebben technieken en vaardigheden nodig om artistiek en betekenisvol werk te kunnen maken. Hoe meer technieken en vaardigheden leerlingen beheersen, hoe meer keuzes leerlingen hebben zich op eigen wijze uit te drukken. Hier hoort ook het proces van (in)oefenen bij waarbij leerlingen ongemak kunnen ervaren van het nog niet kunnen, of juist plezier en voldoening ervaren bij wat lukt^{mt4}. Spelend maken leerlingen kennis met verschillende kunstuitingen, kunstdisciplines en de bijbehorende begrippen. Zij leren door het gebruik van (digitale) technieken en vaardigheden vorm te geven aan hun ideeën^{KC1.1;}

^{KC1.2; KC2.1.}

Leerlingen leren (passende) vakspecifieke technieken en vaardigheden. Leerlingen onderzoeken bijvoorbeeld materiaal om beeldend werk te maken, experimenteren met muziekinstrumenten en geluiden, maken scènes passend bij een voorgelezen verhaal, maken vanuit beleving een dans^{BS1.1}. Leerlingen leren met technieken en vaardigheden uitdrukking geven aan (eigen) verhalen^{mt1}. Door (in)oefenen en (re)produceren wordt het gebruik van deze technieken en vaardigheden verbreed en verdiept.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- spelend vakspecifieke (digitale) technieken en vaardigheden in (bewegend) beeld-, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan ontdekken^{BS1.1; DG7.1;}
- eenvoudige elementen met betrekking tot (bewegend) beeld, muziek, theater en dans gebruiken zoals ruimte, kleur, compositie en contrast zoals licht- donker, hard- zacht, snel- langzaam, hoog- laag^{RW2.1; RW3.1; RW3.3; RW7.1;}
- eenvoudige vaktaal gebruiken bij het maken van artistieke uitingen.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen hebben technieken en vaardigheden nodig om artistiek en betekenisvol werk te kunnen maken. Hoe meer technieken en vaardigheden leerlingen beheersen, hoe meer keuzes leerlingen hebben om zich op eigen wijze uit te drukken. Hier hoort ook het proces van (in)oefenen bij waarbij leerlingen ongemak kunnen ervaren van het nog niet kunnen, of juist plezier en voldoening ervaren bij wat lukt^{mt4}. Door (in)oefenen en (re)produceren verdiepen en verbreden leerlingen hun kennis en vaardigheden. Kennis over (het gebruik van) technieken en vaardigheden versterkt het begrip over kunst.

Leerlingen leren deze technieken en vaardigheden bewust toe te passen om (eigen) verhalen^{mt1} te maken en om betekenis te geven aan artistiek werk. Ze ontdekken hun voorkeuren en leren aangeven met welke materialen en technieken zij willen werken.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- spelend *en onderzoekend* vakspecifieke (digitale) technieken en vaardigheden in (bewegend) beeld-, klank, woord en beweging of een combinatie hiervan *gebruiken*^{BS1.1; DG7.1;}
- gangbare elementen met betrekking tot (bewegend) beeld, muziek, theater en dans gebruiken^{RW2.1; RW3.1; RW3.3; RW7.1;}
- gangbaar vaktaal gebruiken bij het maken van artistieke uitingen.

Bouwsteen VO onderbouw

3.1 b: Leren technieken en artistieke vaardigheden gebruiken

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Leerlingen hebben technieken en vaardigheden nodig om artistiek en betekenisvol werk te kunnen maken. Hoe meer technieken en vaardigheden leerlingen beheersen, hoe meer keuzes leerlingen hebben om zich op eigen wijze uit te drukken. Hier hoort ook het proces van (in)oefenen bij waarbij leerlingen ongemak kunnen ervaren van het nog niet kunnen, of juist plezier en voldoening ervaren bij wat lukt ^{mt4}. Door (in)oefenen en (re)produceren verdiepen en verbreden leerlingen hun kennis en vaardigheden. Kennis over (het gebruik van) technieken en vaardigheden versterkt het begrip over kunst. De technieken en vaardigheden die leerlingen aangereikt krijgen worden complexer en vakspecifieker. Door hiermee te experimenteren ontdekken leerlingen de mogelijkheden en leren ze deze technieken en vaardigheden toe te passen in hun eigen maakproces.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- vakspecifieke (digitale) technieken en vaardigheden in (bewegend) beeld-, klank, woord en beweging of een combinatie *onderhouden, uitbreiden* en gebruiken ^{BS1.1; DG 7.1;}
- elementen met betrekking tot (bewegend) beeld, muziek, theater en dans gebruiken ^{RW2.1; RW3.1; RW3.3; RW7.1;}
- vaktaal *bewust gebruiken* bij het maken van artistieke uitingen.

Aanbevelingen VO bovenbouw

3.1.c: Leren technieken en artistieke vaardigheden gebruiken

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Zorg in de bovenbouw voor een verdieping en verrijking van technieken en vaardigheden.

Toelichting bouwsteen 3.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van spelend kennis maken met technieken en vaardigheden naar bewust kennis en vaardigheden gebruiken om uiting te geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen.
- Van een eenvoudig en beperkt aanbod van technieken en vaardigheden naar een rijker en meer gespecialiseerd aanbod.
- Van een meer aanbodgericht onderwijs naar een onderwijs waarin leerlingen eigen keuzes leren maken en verbanden weten te leggen bij de uitwerking van eigen of gezamenlijke ideeën.

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

De onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen door middel van de kennis en vaardigheden genoemd in deze bouwsteen.

Fase 1

Manieren van denken en (praktisch) handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, uitvoeren en evalueren.

Fase 2

Manieren van denken en (praktisch) handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, *reflecteren*, uitvoeren en evalueren.

Fase 3

Manieren van denken en (praktisch) handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren en evalueren

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament zullen vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Bewegen en Sport bouwsteen 1.1: leren bewegen.
- Digitale geletterdheid bouwsteen 7.1 over toepassen en ontwerpen.
- Rekenen en Wiskunde bouwstenen 2.1 (verhoudingen); 3.1 (meten); 3.3 (rekenen in de meetkunde); 7.1 (gereedschap en technologie gebruiken)

Leren van en over nieuwe maak- en ontwerprocessen

Bouwsteen PO

4.1.a: Leren van en over nieuwe maak- en ontwerprocessen

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Een samenleving die geconfronteerd wordt met complexe vraagstukken heeft makers nodig. Makers die creatieve, kritische vragen stellen bij én innovatieve ideeën bedenken voor maatschappelijke en mondiale thema's ^{mt1,2,3,4}. In een samenwerking tussen vakgebieden en leergebieden ^{MN1.2; MN3.2} waarbij actuele ontwikkelingen centraal staan, kunnen leerlingen nieuwe maak- en ontwerprocessen ontwikkelen en nieuwe inzichten krijgen ^{BU10.1}.

Door het actief inzetten van technologische ontwikkelingen en nieuwe wetenschappelijke inzichten binnen kunstdisciplines kunnen nieuwe toepassingsmogelijkheden en nieuwe vormen van kunst ontstaan. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling en toepassing van duurzame en slimme materialen. Andersom kunnen kunstdisciplines hun invloed hebben op ontwikkelingen in de wetenschap en technologie, bijvoorbeeld bij de vormgeving van robots. Leerlingen onderzoeken spelenderwijs vanuit de directe leefomgeving verschillende (mondiale) thema's;

Ze denken bijvoorbeeld na over en gebruiken (meer) duurzame materialen bij eigen artistiek werk, ze 'samplen' geluiden uit de natuur en maken hiermee nieuwe muziek, of ontdekken hoe professionele kunstenaars omgaan met nieuwe technologie en dat gebruiken in artistiek werk.

Leerlingen onderzoeken op creatieve wijze vraagstukken en bedenken ideeën. Ze krijgen spelenderwijs inzicht in artistieke uitingen via eigentijdse technieken ^{mt1,2,3,4, BU10.1; DG5.1; DG7.1}.

Kennis en vaardigheden ^{KC1.1; KC1.2; KC2.1; KC3.1}

Leerlingen leren:

- eigentijdse (digitale) middelen en technieken op artistieke wijze uitproberen ^{DG5.1; DG7.1};
- voor vraagstukken ^{mt1} spelenderwijs nieuwe oplossingen of toepassingen bedenken en ontwerpen ^{MN1.2; MN3.2}.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Een samenleving die geconfronteerd wordt met complexe vraagstukken heeft makers nodig. Makers die creatieve, kritische vragen stellen bij én innovatieve ideeën bedenken voor maatschappelijke en mondiale thema's ^{mt1,2,3,4}. In een samenwerking tussen vakgebieden en leergebieden ^{MN} waarbij actuele ontwikkelingen centraal staan, kunnen leerlingen nieuwe maak- en ontwerprocessen ontwikkelen en nieuwe inzichten krijgen ^{BU10.1}.

Door het actief inzetten van technologische ontwikkelingen en nieuwe wetenschappelijke inzichten binnen kunstdisciplines kunnen nieuwe toepassingsmogelijkheden en nieuwe vormen van kunst ontstaan. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling en toepassing van duurzame en slimme materialen. Andersom kunnen kunstdisciplines hun invloed hebben op ontwikkelingen in de wetenschap en technologie, bijvoorbeeld bij de vormgeving van robots. Leerlingen maken kennis met 'design thinking' als een manier waardoor nieuwe toepassingen, producten en diensten tot stand kunnen komen.

Leerlingen onderzoeken vanuit verschillende invalshoeken probleemstellingen en (mondiale) thema's en experimenteren met traditionele en eigentijdse technieken en vaardigheden ^{mt1,2,3,4}.

Ze maken prototypes als onderzoek voor bijvoorbeeld milieuvraagstukken, ze maken bijvoorbeeld muziek door het geluid van eigen gebouwde instrumenten te combineren met digitaal opgenomen geluiden, of door een dans te maken van dansers en drones. Leerlingen bespreken opbrengsten van onderzoek en delen opvattingen en meningen ^{DG5.1}, over actuele ontwikkelingen. Ze worden geïnspireerd door de wijze waarop professionele kunstenaars technologie gebruiken in hun artistiek werk.

Kennis en vaardigheden KC1.1; KC1.2; KC2.1; KC3.1:

Leerlingen leren:

- eigentijdse technieken op artistieke wijze onderzoeken DG5.1; DG7.1;
- *nieuwe inzichten en mogelijkheden op het snijvlak van kunst, wetenschap en technologie combineren met traditionele technieken en dit toepassen binnen hun eigen artistiek werk* MN1.2; MN3.2.
- *een mening vormen over de kansen, grenzen en (on)mogelijkheden van de invloed van wetenschap en technologie in artistiek werk en dit presenteren in eigen artistiek werk (ethiek)* BU10.1; DG5.1; DG7.1
- *Problem solving en problem finding: zowel voor probleemstellingen* mt1,2,3,4 *meerdere oplossingen bedenken als eerst zelf nieuwe probleemstellingen genereren* MN1.2; MN3.2.

Bouwsteen VO onderbouw

4.1.b: Leren van en over nieuwe maak- en ontwerprocessen

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Een samenleving die geconfronteerd wordt met complexe vraagstukken heeft makers nodig. Makers die creatieve, kritische vragen stellen bij én innovatieve ideeën bedenken voor persoonlijke, maatschappelijke en mondiale thema's mt1,2,3,4. In een samenwerking tussen vakgebieden en leergebieden MN1.2; MN3.2, waarbij actuele ontwikkelingen centraal staan, kunnen leerlingen nieuwe maak- en ontwerprocessen ontwikkelen en nieuwe inzichten krijgen BU10.1.

Door het actief inzetten van technologische ontwikkelingen en nieuwe wetenschappelijke inzichten binnen kunstdisciplines kunnen nieuwe toepassingsmogelijkheden en nieuwe vormen van kunst ontstaan. Denk bijvoorbeeld aan de ontwikkeling en toepassing van duurzame en slimme materialen. Andersom kunnen kunstdisciplines hun invloed hebben op ontwikkelingen in de wetenschap en technogje, bijvoorbeeld bij de vormgeving van robots voor ouderen. Door 'design thinking' toe te passen op actuele vraagstukken en mondiale thema's mt1,2,3,4 formuleren leerlingen eigen probleemstellingen en mogelijke oplossingen. Ze betrekken nieuwe inzichten en mogelijkheden op het snijvlak van kunst, wetenschap en techniek, combineren nieuwe en traditionele technieken, en maken hun eigen artistiek werk. Leerlingen worden uitgedaagd om op een kritische, ondernemende, innovatieve manier (samen) te werken en daarbij een persoonlijke positie in te nemen mt3; MN1.2; MN3.2; DG 5.1; Leerlingen leren om hun onderzoek en ideeën en dat van anderen kritisch te bevragen, binnen en buiten de school te testen en door pilots uit te voeren mt4; MN1.2; MN3.2.

Kennis en vaardigheden KC1.1; KC1.2; KC2.1; KC3.1:

Leerlingen leren:

- eigentijdse technieken op artistieke wijze gebruiken DG5.1; DG7.1;
- probleemstellingen formuleren en nieuwe ideeën ontwerpen vanuit mondiale thema's mt1,2,3,4
- *nieuwe inzichten en mogelijkheden op het snijvlak van kunst, wetenschap en techniek betrekken, combineren nieuwe en traditionele technieken, en dit toepassen binnen hun eigen artistiek werk* MN1.2; MN3.2.
- *een mening vormen over kansen en grenzen van (on)mogelijkheden van wetenschap en technologie en dit presenteren in eigen artistiek werk (ethiek)* BU10.1; DG5.1; DG7.1
- *zich tijdens het eigen maakproces laten inspireren door professionele nieuwe makers en hun kunstenaarspraktijk*
- *design thinking: conceptueel denken, problem finding (in plaats van problem solving), ontwikkelen van prototypes, maken, testen, conclusies trekken en verbeteren* MN1.2; MN3.2.

Aanbevelingen VO bovenbouw

4.1.c: Leren van en over nieuwe maak- en ontwerpprocessen

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Vergroot de toegang tot nieuwe inzichten en technologieën door samenwerking met externe partijen.
- Geef ruimte aan kritische en ethische vragen die voortkomen uit het onderzoek van mondiale thema's.
- Leer leerlingen reflecteren op de rol die technologie en wetenschap heeft in hun eigen leven en dit gebruiken bij hun eigen artistiek creatief proces.

Toelichting bouwsteen 4.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van spelenderwijs onderzoeken en ontwerpen naar doelgericht onderzoeken en ontwerpen;
- van enkelvoudige kleine vraagstellingen naar complexe ethische vraagstellingen;
- van problem solving naar problem finding (design thinking)
- vanuit het werken met traditionele technieken naar het werken met onbekende/nieuwe technieken en een combinatie daarvan.

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

De onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen door middel van de kennis en vaardigheden genoemd in deze bouwsteen.

Fase 1

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren, evalueren;
- kritisch denken: houding;
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen: probleem signaleren en definiëren, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden: inlevingsvermogen en omgaan met verschillen,
- samenwerken: communiceren, werken in een team, houding

Manieren van jezelf kennen:

- ondernemend denken en handelen: kansen zien, kansen benutten, creatief en innovatief denken, probleem oplossen.

Fase 2

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren

en evalueren

- kritisch denken; *interpreteren, analyseren, concluderen*, houding
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, *analyseren*, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, *probleemoplosprocessen*, een oplossing realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden: inlevingsvermogen en omgaan met verschillen, *intercultureel communiceren en handelen*
- samenwerken: communiceren, werken in een team, houding

Manieren van jezelf kennen:

- ondernemend denken en handelen: kansen zien, kansen benutten, organiseren, creatief en innovatief denken, probleem oplossen, zelfvertrouwen en sturing.

Fase 3

Manieren van denken en handelen:

- creatief denken en (praktisch) handelen; oriënteren, onderzoeken, reflecteren, uitvoeren en evalueren
- kritisch denken; *interpreteren, analyseren, concluderen*, houding
- probleemoplossend denken en (praktisch) handelen; probleem signaleren en definiëren, *analyseren*, oplossingen zoeken, bedenken en selecteren, *probleemoplosprocessen*, een oplossing realiseren, evalueren van de oplossing

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden: inlevingsvermogen en omgaan met verschillen, *intercultureel communiceren en handelen*
- samenwerken: communiceren, werken in een team, houding

Manieren van jezelf kennen:

- ondernemend denken en handelen: kansen zien, kansen benutten, organiseren, creatief en innovatief denken, probleem oplossen, zelfvertrouwen en sturing.

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Burgerschap bouwsteen 10.1 over technologisch burgerschap
- Digitale geletterdheid bouwstenen 5.1 en 7.1 over de digitale burger en toepassen en ontwerpen.
- Mens & Natuur bouwstenen 1.2 en 3.2 over respectievelijk technologie en ontwerpen

Leren over tijd en plaats van kunst

Bouwsteen PO

5.1.a: Leren over tijd en plaats van kunst

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Kunst brengt leerlingen in contact met het heden en verleden. Kunst staat altijd in verband met de cultuurhistorische context waarin het gemaakt is. Leerlingen krijgen inzicht in de eigen kunst- en cultuur(geschiedenis) en die van anderen. Zo leren ze meer over zichzelf en anderen en leren ze over de omgeving, de maatschappij en de wereld. Door te kijken en luisteren naar en te leren van en over materiële en immateriële sporen van kunst en cultuur ontmoeten leerlingen verschillende culturen ^{mt1; BU5.1; MM2.2; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.1; MM11.4.}

Leerlingen vergelijken (bewegende) beelden en klanken, luisteren naar gedichten, kijken naar voorstellingen. In dialoog met elkaar leren leerlingen uitingen van kunst en cultuur te vergelijken. Ze leren zich te verplaatsen in de verschillende makers en/of uitvoerders. Tevens vormen zij zich een (eerste) beeld van de verschillende doelen en/of betekenissen die kunst en cultuur op een bepaalde plaats of in een bepaalde tijdsperiode kunnen hebben ^{mt1.}

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.2; KC6.1; KC7.1:}

- verschillende vormen van kunst en cultuur uit heden en verleden verkennen ^{BU5.1;}
- materiële en immateriële sporen uit het verleden onderzoeken ^{MM2.2; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.1; MM11.4;}
- praten over de vorm en inhoud van artistieke en culturele uitingen en eenvoudige vaktaal gebruiken.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Kunst brengt leerlingen in contact met het heden en verleden. Kunst staat altijd in verband met de cultuurhistorische context waarin het gemaakt is. Leerlingen krijgen inzicht in de eigen kunst- en cultuur(geschiedenis) en die van anderen. Zo leren ze meer over zichzelf en anderen en leren ze over de omgeving, de maatschappij en de wereld. Leerlingen maken kennis met kunst en cultuur in de volle breedte ^{mt1.} Door te kijken en luisteren naar en te leren van en over materiële en immateriële sporen van kunst en cultuur ontmoeten leerlingen verschillende culturen ^{mt1; BU 5.1; MM.} Leerlingen ontwikkelen cultuurhistorisch besef, ervaren en benoemen de mogelijke impact en zeggingskracht van verschillende kunstuitingen.

Leerlingen worden zich bewust van het eigen perspectief en het perspectief van anderen bij het kijken en luisteren naar kunst en cultuur. Ze ontdekken dat smaken kunnen verschillen en dat bijvoorbeeld de waardering voor kunst en cultuur tijd- en plaatsgebonden kan zijn ^{BU5.1.}

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.2; KC6.1; KC7.1:}

- *verschillende stromingen, genres en stijlen – variërend in tijd en plaats, waarnemen* ^{MM2.2; MM11.1;}
- *kijk- en luisterstrategieën gebruiken en hierbij gangbaar vaktaal gebruiken;*
- ontdekken dat kunst en cultuur plaats- en tijdgebonden is ^{MM2.2;}
- materiële en immateriële sporen uit het verleden *plaatsen in de context* ^{BU5.1; MM5.1; MM2.2;}

MM6.1; MM6.2; MM11.1; MM11.4

- praten over het bewaren van uitingen van kunst en cultuur en hierover een eigen mening vormen ^{BU5.1; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.3; MM11.4}
- een eigen mening te geven over de vorm en inhoud van artistieke en culturele uitingen, de visie van de makers daarin betrekken ^{BU5.1; MM11.3} en hierbij gangbaar vaktaal gebruiken;
- *hedendaagse uitingen van kunst en cultuur vergelijken met vergelijkbare uitingen van kunst en cultuur uit het verleden en andersom.*

Bouwsteen VO onderbouw

5.1.b: Leren over tijd en plaats van kunst

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Kunst brengt leerlingen in contact met het heden en verleden. Kunst staat altijd in verband met de cultuurhistorische context waarin het gemaakt is. Leerlingen krijgen inzicht in de eigen kunst- en cultuur(geschiedenis) en die van anderen. Zo leren ze meer over zichzelf en anderen en leren ze over de omgeving, de maatschappij en de wereld. Leerlingen maken kennis met kunst en cultuur in de volle breedte^{mt1}. Leerlingen ontdekken waarom bepaalde uitingen van kunst en cultuur bewaard zijn of bepaalde uitingen bewaard zouden moeten worden ^{BU5.1}. Kunst staat altijd in verband met de cultuurhistorische context waarin het gemaakt is en wat eraan voorafging. Door te kijken en luisteren naar en te leren van en over materiële en immateriële sporen van kunst en cultuur ontmoeten leerlingen verschillende culturen ^{mt1;BU5.1; MM2.2; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.1; MM11.4}. Leerlingen ontwikkelen cultuurhistorisch besef en ervaren de mogelijke impact en zeggingskracht van verschillende artistieke uitingen. Ze leren vanuit verschillende perspectieven naar kunst en cultuur te kijken of luisteren en leren betekenis te geven aan kunst. Tevens worden zich bewust van het eigen perspectief bij het ervaren van kunst en cultuur. Ze ontdekken dat smaken kunnen verschillen en dat bijvoorbeeld de waardering voor kunst en cultuur tijd- en plaatsgebonden kan zijn.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.2;KC6.1;KC7.1}:

- *onderzoek doen naar artistieke uitingen in de context van tijd en plaats* ^{MM2.2; MM11.1; MM12.2};
- *kunst en cultuur in historische context plaatsen* ^{MM2.2; MM11.1};
- *vanuit tijd (tijdgeest, genres, stijlen en stromingen) en plaats (lokaal, nationaal en mondiaal) betekenis geven aan uitingen van kunst en cultuur* ^{mt1;BU5.1; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.1; MM11.3; MM11.4}
- *keerpunten in de geschiedenis van de kunst onderzoeken*;
- *kijk- en luisterstrategieën gebruiken en hierbij vaktaal bewust gebruiken*;
- *vorm en inhoud van artistieke en culturele uitingen analyseren en daarbij vaktaal gebruiken*;
- *de zeggingskracht van kunstuitingen benoemen en hierbij vaktaal gebruiken*;
- *begrijpen wat er vanuit verleden en heden bewaard is of bewaard moet worden en daar een onderbouwde mening over vormen* ^{BU5.1; MM2.2; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.1; MM11.3; MM11.4}
- *hedendaagse uitingen van kunst en cultuur vergelijken met vergelijkbare uitingen van kunst en cultuur uit het verleden en andersom*;

Aanbevelingen VO bovenbouw

5.1.c: Leren over tijd en plaats van kunst

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Besteed in de examenprogramma's van het vmbo ook aandacht aan kunsthistorische context.

Toelichting bouwsteen 5.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van het onbevagen bevragen van kunst naar het wetenschappelijk bevragen van kunst;
 - van ervaringen met bekende vormen van kunst naar ervaringen met minder bekende, onbekende of abstracte vormen van kunst;
 - van het onbevagen onderzoeken van kunst naar het bewust onderzoeken en betekenis geven aan kunst;
 - van een beperkte beheersing van vaktaal naar een omvangrijker beheersing van vaktaal;
 - van betekenis geven vanuit de eigen context of perspectief naar betekenis geven vanuit meerdere, verschillende (kunst- en cultuurhistorische) contexten of perspectieven.
- In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

De onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen door middel van de kennis en vaardigheden genoemd in deze bouwsteen.

Fase 1

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken: houding.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden; reflecteren op zichzelf in relatie tot anderen.

Fase 2

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken; *interpreteren, analyseren, evalueren, concluderen, uitleggen/beargumenteren* en houding;

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden; reflecteren op zichzelf in relatie tot anderen, *inlevingsvermogen en omgaan met verschillen en intercultureel-communiceren en handelen.*

Fase 3

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken; *interpreteren, analyseren, evalueren, concluderen, uitleggen/beargumenteren* en houding;

Manieren van omgaan met anderen:

- sociaal en culturele vaardigheden; reflecteren op zichzelf in relatie tot anderen, *inlevingsvermogen en omgaan met verschillen en intercultureel-communiceren en*

handelen.

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament zullen vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor de bouwstenen waarin het 'maken en betekenis' geven centraal staan. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Burgerschap bouwsteen 5.1 over diversiteit.
- Mens & Maatschappij bouwstenen 2.2 (historische ontwikkelingen), 5.1 (waarden en idealen), 6.1 (mensbeeld en identiteit), 6.2 (cultuur), 11.1 (denken in tijd en ruimte), 11.4 (denken in overeenkomsten en verschillen).

CONCEPT

Leren over functies van kunst

Bouwsteen PO

6.1.a: Leren over functies van kunst

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Kunst kan verwonderen, amuseren, informeren, confronteren, schuren of verstillen. Kunst is een 'spiegel van de wereld' doordat kunst in relatie en interactie met de samenleving ontstaat. Door de verschillende functies van kunst en cultuur te onderzoeken en te bevragen krijgen leerlingen inzicht in de betekenis van kunst in relatie tot cultuur. Kunst leert leerlingen naar de wereld te kijken en kan als 'spiegel van de wereld' een nieuw licht werpen op vertrouwde zaken en inzicht geven in het onbekende^{mt1}. Spelenderwijs, al fantaserend en pratend maken leerlingen kennis met uitingen van kunst en cultuur en verkennen zo de mogelijke functies, doelen en bedoelingen hiervan.

Leerlingen maken kennis met kunstuitingen in eigen omgeving en in de openbare ruimte. Ze leren als kijker of luisteraar betekenis te geven aan uitingen van kunst en cultuur en vergelijken dit met de betekenis die de maker(s) daaraan heeft (hebben) willen geven. Leerlingen kunnen vertellen wat hen raakt, ontroert of boeit en ontwikkelen voorkeuren. Zo ontdekken ze dat er verschillende meningen naast elkaar bestaan en ontdekken wat kunst kan betekenen en kan doen^{BU5.1; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM12.3}

Kennis en vaardigheden^{KC1.2; KC5.1; KC6.1; KC7.1:}

Leerlingen leren:

- verschillende functies van artistieke en culturele uitingen ontdekken (bijvoorbeeld een expressieve, rituele, symbolische of esthetische functie);
- kijk- en luisterstrategieën gebruiken en hierbij eenvoudige vaktaal gebruiken;
- vragen stellen over de verschillende functies van artistieke en culturele uitingen;
- een eigen mening geven over de functie en betekenis van artistieke en culturele uitingen en luisteren naar meningen van anderen^{BU5.1; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM12.3}

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Kunst kan verwonderen, amuseren, informeren, confronteren, schuren of verstillen. Kunst is een 'spiegel van de wereld' doordat kunst in relatie en interactie met de samenleving ontstaat. Door de verschillende functies van kunst en cultuur te onderzoeken en te bevragen krijgen leerlingen inzicht in de betekenis van kunst in relatie tot cultuur.

Ze ontdekken de bedoeling van de makers en leren zich daartoe te verhouden. Door het gesprek met elkaar komen leerlingen samen tot nieuwe perspectieven of inzichten over de vorm, de vormgeving of de voorstellingen waarin makers hun ervaringen of bedoelingen delen^{BU5.1}. Leerlingen leren samen kunstuitingen te ervaren en (filosofisch) te bevragen. Ze leren vertellen wat hen raakt, ontroert of boeit, leren een mening te vormen en ontwikkelen voorkeuren. Het brengt leerlingen in contact met (andere visies op) de wereld^{mt1, BU 5.1; MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM12.3}

Kennis en vaardigheden^{KC1.2; KC5.1; KC6.1; KC7.1:}

Leerlingen leren:

- functies van artistieke en culturele uitingen (*filosofisch*) bevragen (bijvoorbeeld de expressieve, rituele, symbolische, esthetische of verstillende functie);
- de betekenis en functie van (im)materiële sporen uit het verleden onderzoeken en die vergelijken met vergelijkbare sporen uit het heden;
- kijk- en luisterstrategieën gebruiken en hierbij gangbaar vaktaal gebruiken;

- met gebruik van vaktaal een mening geven over de betekenis en functie van artistieke en culturele uitingen *en de bedoeling van de maker(s) verkennen* ^{MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM12.3;}
- *de bedoeling van de maker(s) vergelijken met de mening van toeschouwer(s) of luisteraar(s)* ^{BU5.; MM12.1; MM12.2;}
- *de zeggingskracht van artistieke uitingen benoemen en hierbij vaktaal gebruiken en luisteren naar meningen van anderen* ^{BU5.1;}

Bouwsteen VO onderbouw

6.1.b: Leren over functies van kunst

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Kunst kan verwonderen, amuseren, informeren, confronteren, schuren of verstillen. Kunst is een 'spiegel van de wereld' doordat kunst in relatie en interactie met de samenleving ontstaat. Door de verschillende functies van kunst en cultuur te onderzoeken en te bevragen krijgen leerlingen inzicht in de betekenis van kunst in relatie tot cultuur.

Kunst als spiegel van de wereld brengt leerlingen in contact met verschillende visies op de wereld ^{mt1}. Door functies, doelen en bedoelingen van artistieke uitingen te onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren krijgen leerlingen inzicht in de betekenis van kunst en leren zich daartoe te verhouden. Ze leren in gesprek met elkaar tot nieuwe perspectieven of inzichten te komen over vorm, vormgeving of voorstellingen waarin makers hun ervaringen laten zien of horen ^{BU5.1}. Leerlingen leren samen kunst te ervaren, te kijken naar beelden of bijvoorbeeld te luisteren naar klanken. Ze leren filosofische vragen over kunst te stellen en hierover in dialoog te gaan (met elkaar of makers). Door hun eigen oordelen (tijdelijk) op te schorten leren ze eerst open te staan voor de meningen en opvattingen van anderen en worden ze gestimuleerd om andere posities in te nemen en zich te verplaatsen in andere zienswijzen ^{BU 5.1}. Leerlingen leren zo hun eigen mening of oordeel te herzien, te nuanceren en te onderbouwen. Ze leren kunst en cultuur te ervaren en te interpreteren, de eventuele bedoelingen van de kunstenaar in relatie tot de zeggingskracht van het kunstwerk te bespreken en een persoonlijk standpunt te bepalen ^{BU 5.1}.

Kennis en vaardigheden ^{mt1} KC1.2; KC5.1; KC6.1; KC7.1:

Leerlingen leren:

- verschillende functies van uitingen van kunst en cultuur *onderzoeken* en (filosofisch) bevragen (zoals *toegepaste*, *esthetische*, *ethische* functies);
- *betekenis van kunst als reactie op de samenleving onderzoeken* ^{MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM12.3;}
- de betekenis en functie van (im)materiële sporen uit het verleden te onderzoeken en die vergelijken met vergelijkbare sporen uit het heden;
- kijk- en luisterstrategieën gebruiken en hierbij vaktaal bewust gebruiken;
- met gebruik van vaktaal een onderbouwde mening geven over de betekenis en functie van artistieke en culturele uitingen ^{BU5.1;}
- *de betekenis en functie van artistieke en culturele uitingen onderzoeken en daarbij de interpretatie/ bedoeling van de maker(s) en publiek en bijvoorbeeld recensenten, opiniemakers, conservatoren daarin betrekken* ^{BU5.1;}
- de zeggingskracht van artistieke uitingen benoemen en hierbij vaktaal gebruiken en luisteren naar meningen van anderen ^{BU5.1.}

Aanbevelingen VO bovenbouw

6.1.c: Leren over functies van kunst

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Besteed in de examenprogramma's van het vmbo ook aandacht aan de functie van kunst.

Toelichting bouwsteen 6.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is overwegend impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende hun hele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van herkenbare functies van kunst naar minder herkenbare functies van kunst;
- van het onbevangen onderzoeken van kunst naar het bewust onderzoeken en betekenis geven aan kunst;
- van beperkte beheersing van vaktaal naar omvangrijker beheersing van vaktaal;
- van een enkelvoudig perspectief naar een meervoudig perspectief: het perspectief waarmee de leerling naar de artistieke uiting kijkt wordt rijker;
- van betekenis geven vanuit de eigen context of perspectief naar betekenis geven vanuit meerdere, verschillende (kunst- en cultuurhistorische) contexten en perspectieven.

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

De onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen door middel van de kennis en vaardigheden genoemd in deze bouwsteen.

Fase 1

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken: houding.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociale en culturele vaardigheden, reflecteren op zichzelf t.o.v. anderen.

Fase 2

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken: interpreteren, *analyseren, evalueren, uitleggen/beargumenteren* en houding.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociale en culturele vaardigheden: reflecteren op zichzelf t.o.v. anderen, *inlevingsvermogen en omgaan met anderen, intercultureel communiceren*.

Fase 3

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken: interpreteren, analyseren, evalueren, *concluderen*, uitleggen/beargumenteren en houding.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociale en culturele vaardigheden, m.n. reflecteren op zichzelf t.o.v. anderen, *inlevingsvermogen en omgaan met anderen, intercultureel communiceren*.

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament zullen vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor de bouwstenen waarin het 'maken en betekenis geven' centraal staan. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Burgerschap bouwsteen 5.1 over diversiteit.
- Mens & Maatschappij bouwstenen 5.1 (waarden en idealen), 6.1 (mensbeeld en identiteit), 6.2 (cultuur), 12.1 (informatie verwerven en verwerken), 12.2 (onderzoeken), 12.3 (waarderen, redeneren en argumenteren).

CONCEPT

Leren actief deel te nemen aan culturele en kunstzinnige activiteiten

Bouwsteen PO

7.1.a: Leren actief deel te nemen aan culturele en kunstzinnige activiteiten

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen verkennen en ontdekken hun culturele omgeving door het meemaken van en meedoen aan culturele en kunstzinnige activiteiten ^{mt1}. Ze ervaren hoe het is om dit samen te beleven of te bezoeken. Elke ervaring kan leiden tot een innerlijke dialoog, een innerlijke beleving, en nodigt uit tot interactie tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en makers. Leerlingen hebben een onderzoekende, nieuwsgierige houding, leven zich in, leren woorden te geven aan ervaringen en te luisteren naar ervaringen van anderen ^{BU4.1}.

Leerlingen maken kennis met en beleven kunst en cultuur in een professionele context, binnen of buiten school. Ze zien bijvoorbeeld voorstellingen in school van dansers, acteurs of muzikanten. Ze bezoeken een museum, een film of een monument. Daarbij maken ze kennis met hun rol als toeschouwer. Ze leren naar kunst te kijken, plaats te nemen in een theater, zich in te leven en te genieten van wat ze zien of horen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.2; KC5.1; KC6.1:}

- deelnemen aan verschillende culturele en kunstzinnige activiteiten (zowel binnen als buiten de school in de openbare ruimte);
- cultureel erfgoed samen verkennen ^{NE7.1;}
- de 'culturele kaart' van de eigen omgeving verkennen;
- afspraken en codes voor het bezoeken van en deelnemen aan culturele en kunstzinnige uitingen toepassen;
- praten over culturele en kunstzinnige ervaringen en daarbij eenvoudige vaktaal gebruiken ^{BU4.1; BU5.1; BU6.1; NE 7.1.}

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen verkennen en ontdekken hun culturele omgeving door het meemaken van en meedoen aan culturele en kunstzinnige activiteiten ^{mt1}. Ze ervaren hoe het is om dit samen te beleven of te bezoeken. Elke ervaring kan leiden tot een innerlijke dialoog en nodigt uit tot interactie tussen leerlingen onderling. Leerlingen gaan in gesprek met makers, bedenkers en uitvoerders en krijgen inzicht in hun beweegredenen en motivatie. Vanuit verschillende perspectieven leren ze betekenis te geven aan de ervaring. Leerlingen vergroten hun culturele omgeving (regionaal, nationaal en mondiaal), verbreden hun kijk op kunst en cultuur en ontdekken hun persoonlijke voorkeuren ^{mt1,4; BU4.1}.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren ^{KC1.2; KC5.1; KC6.1:}

- deelnemen aan verschillende culturele en kunstzinnige activiteiten (zowel binnen als buiten de school in de openbare ruimte);
- cultureel erfgoed samen verkennen ^{NE7.1;}
- de 'culturele kaart' van de eigen omgeving verkennen;
- afspraken en codes voor het bezoeken van en deelnemen aan culturele en kunstzinnige activiteiten toepassen;
- in gesprek gaan met makers, bedenkers en uitvoerders over culturele en kunstzinnige uitingen (proces en product);
- praten over culturele en kunstzinnige ervaringen *en gangbaar vaktaal gebruiken* ^{BU4.1; BU5.1; BU6.1; MM11.3; NE 7.1;}

- *verschillende functies en betekenissen van kunst ontdekken* NE7.1;BU 4.1;
- *activiteiten en ervaringen vastleggen en de persoonlijke betekenis hiervan benoemen;*
- *culturele en kunstzinnige ervaringen waarderen en persoonlijke voorkeuren ontdekken* NE7.1, BU4.1.

Bouwsteen VO onderbouw

7.1.b: Leren actief deel te nemen aan culturele en kunstzinnige activiteiten

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Leerlingen verkennen en ontdekken hun culturele omgeving door het meemaken van en meedoen aan culturele en kunstzinnige activiteiten^{mt1}. Ze ervaren hoe het is om dit samen te beleven of te bezoeken. Elke ervaring kan leiden tot een innerlijke dialoog en nodigt uit tot interactie tussen leerlingen onderling.

Leerlingen onderzoeken hun culturele omgeving en leren de ervaringen te verdiepen en verbreden. Ze participeren, analyseren en geven betekenis aan verschillende uitingen van kunst en cultuur en gaan hierover in gesprek met medeleerlingen, makers, bedenkers en uitvoerders. Ze werken vanuit een onderzoekende houding en leren woorden te geven aan hun ervaringen^{BU4.1}. Leerlingen onderzoeken bijvoorbeeld hoe kunst kan bijdragen aan welbevinden^{mt4} of de ontwikkeling van de eigen identiteit, of, onderzoeken wat de impact van kunst is op de samenleving/maatschappij^{mt1,2,3,4}.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren KC1.2;KC5.1;KC6.1:

- deelnemen aan verschillende culturele en kunstzinnige activiteiten (zowel binnen als buiten de school);
- *kunstzinnige en culturele ervaringen verbreden en verdiepen;*
- afspraken en codes voor het bezoeken van en deelnemen aan culturele en kunstzinnige activiteiten toepassen;
- *culturele en kunstzinnige uitingen onderzoeken, bevragen en analyseren* MM5.1; MM6.1; MM6.2; MM11.3; MM12.1; MM12.2; MM12.3
- in gesprek gaan met makers, bedenkers en uitvoerders over culturele en kunstzinnige uitingen (proces en product);
- praten over culturele en kunstzinnige ervaringen en vaktaal bewust gebruiken^{BU4.1; BU5.1; BU6.1; NE 7.1}.
- verschillende functies en betekenissen van culturele en kunstzinnige activiteiten ontdekken^{BU 4.1; NE7.1}
- *betekenis geven aan culturele en kunstzinnige ervaringen en daarbij de reacties van anderen (opdrachtgevers, professionals / makers, publiek, recensenten) betrekken*^{BU 4.1; MM6.2; MM11.3; NE 7.1;}
- activiteiten en ervaringen vastleggen en de persoonlijke betekenis hiervan benoemen;
- culturele en kunstzinnige ervaringen waarderen en persoonlijke voorkeuren ontdekken^{NE7.1;BU 4.1.}

Aanbevelingen VO bovenbouw

7.1.c: Leren actief deel te nemen aan culturele en kunstzinnige activiteiten

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden en verdiepen en verrijken deze.

- Zorg ervoor dat leerlingen in de bovenbouw leren om mondiale, geëngageerde thema's kritisch te bevragen en diepgaand te onderzoeken.
- Zorg voor meer ruimte en aandacht voor positie van actuele kunst.

Toelichting bouwsteen 7.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van één context naar meerdere contexten: vanuit de eigen belevingswereld naar mondiaal perspectief;
- van ervaringen in de eigen omgeving naar ervaringen met minder bekende of onbekende culturen;
- van kennismaking met concrete, artistieke uitingen, naar kennismaking met abstract artistieke uitingen.
- redenerend vanuit eigen perspectief, naar openstaan voor meerdere perspectieven;
- vanuit de eigen context en perspectief naar meerdere, verschillende (kunst- en cultuurhistorische). contexten en perspectieven beschouwen.

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

De onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen door middel van de kennis en vaardigheden genoemd in deze bouwsteen.

Fase 1

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken: houding.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociale en culturele vaardigheden, reflecteren op zichzelf t.o.v. anderen.

Fase 2

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken: interpreteren, *analyseren, evalueren, uitleggen/beargumenteren* en houding.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociale en culturele vaardigheden: reflecteren op zichzelf t.o.v. anderen, *inlevingsvermogen en omgaan met anderen, intercultureel communiceren.*

Fase 3

Manieren van denken en handelen:

- kritisch denken: interpreteren, analyseren, evalueren, *concluderen*, uitleggen/beargumenteren en houding.

Manieren van omgaan met anderen:

- sociale en culturele vaardigheden, m.n. reflecteren op zichzelf t.o.v. anderen, *inlevingsvermogen en omgaan met anderen, intercultureel communiceren.*

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament

zullen vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Burgerschap bouwstenen 4.1, 5.1 en 6.1 over respectievelijk identiteit, diversiteit en solidariteit.
- Mens & Maatschappij bouwstenen 5.1 (waarden en idealen), 6.1 (mensbeeld en identiteit), 6.2 (cultuur), 11.3 (denken vanuit jezelf en anderen), 12.1 (informatie verwerven en verwerken), 12.2 (onderzoeken), 12.3 (waarderen, redeneren en argumenteren).
- Nederlands bouwsteen 1.7: leesmotivatie en literaire competentie

CONCEPT

Leren het product en het proces (tussentijds) te delen

Bouwsteen PO

8.1.a: Leren het product en het proces (tussentijds) te delen

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leren om vol trots, zelfvertrouwen en met plezier (tussentijds) eigen of gezamenlijk (artistiek of theoretisch) werk te tonen is een vaardigheid waar leerlingen nu en in de toekomst in studie of werk profijt van hebben. Een presentatie van eigen werk leidt tot een ontmoeting, een inhoudelijk gesprek met anderen, een waardering en een positief-kritische (zelf) reflectie op het proces en het product. Leren om vol trots en met plezier werk te tonen, begint met het bieden van een podium (in alle mogelijke vormen) ^{mt4}. Hierin staat de ervaring centraal en leerlingen delen hun werk met ouders en medeleerlingen. Ze oefenen met het tonen en delen van eigen of gezamenlijke artistieke uitingen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan. Daarnaast leren ze te kijken en luisteren naar elkaar en hierop te reageren. Leerlingen nemen reacties in ontvangst en wisselen ervaringen uit.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- het (eigen) artistiek-creatief proces tonen en benoemen en hierbij eenvoudige vaktaal gebruiken ^{MVT2.1;}
- verschillende presentatievormen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan te gebruiken;
- een eigen artistieke uiting in een informele setting en op een eigen manier delen ^{MVT2.1;}
- een artistieke uiting of onderzoek alleen of samen presenteren;
- voor bekend publiek optreden;
- kijken en luisteren naar presentaties van anderen ^{MM4.2;MM5.1; MM6.1;}
- reacties van het publiek in ontvangst nemen en hierop samen reflecteren (denk aan: rol van uitvoerende en rol van publiek) ^{mt4}.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leren om vol trots, zelfvertrouwen en met plezier (tussentijds) eigen of gezamenlijk (artistiek of theoretisch) werk te tonen is een vaardigheid waar leerlingen nu en in de toekomst in studie of werk profijt van hebben. Een presentatie van eigen werk leidt tot een ontmoeting, een inhoudelijk gesprek met anderen, een waardering en een positief-kritische (zelf) reflectie op het proces en het product.

Leerlingen worden zich bewust van de interactie die plaatsvindt tijdens een presentatie. Tijdens de voorbereiding en uitvoering van een presentatie komen leerlingen in aanraking met verschillende rollen (bijvoorbeeld maker, uitvoerder, organisator of technicus). De leerlingen zetten bewust (bewegend) beeld, klank, woord en beweging in om hun presentatie beter te maken. Ze kunnen reacties in ontvangst nemen en reflecteren (tijdens de voorbereiding en na afloop) op eigen en andermans presentaties. Ze maken daarbij onderscheid tussen vorm en inhoud. Door te presenteren krijgen de leerlingen inzicht in persoonlijke (artistieke) voorkeuren hun talenten en de uitdagingen ^{mt4}.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- het (eigen) artistiek-creatief proces tonen en benoemen *daarbij gangbaar vaktaal gebruiken* ^{MVT2.1;}
- *een vorm kiezen om een tussenproduct of artistieke uiting te delen* ^{DG4.2;}
- een eigen artistieke uiting in een informele setting en op een eigen manier delen ^{MVT2.1;}
- *rekening houden met een doelgroep* ^{DG4.2;NE 5.1;}

- presentaties organiseren, kennismaken met de verschillende rollen en een rolverdeling maken;
- voor een (on)bekend publiek optreden en omgaan met spanning en omgaan met onverwachte situaties ^{MVT2.1;}
- kijken en luisteren naar presentaties van anderen ^{MM4.2; MM5.1; MM6.1;}
- reacties van het publiek observeren en reflecteren op de rol van de uitvoerende en de rol van publiek.

Bouwsteen VO onderbouw

8.1.b: Leren het product en het proces (tussentijds) te delen

Fase 3 (vo onderbouw)

Inleiding

Leren om vol trots, zelfvertrouwen en met plezier (tussentijds) eigen of gezamenlijk (artistiek of theoretisch) werk te tonen is een vaardigheid waar leerlingen nu en in de toekomst in studie of werk profijt van hebben. Een presentatie van eigen werk leidt tot een ontmoeting, een inhoudelijk gesprek met anderen, een waardering en een positief-kritische (zelf) reflectie op het proces en het product.

Leerlingen leren eigen of gezamenlijk (artistiek of theoretisch) werk te tonen en kiezen daarvoor de meest passende presentatievorm. Een presentatie leidt tot een ontmoeting, een inhoudelijk gesprek met anderen, een waardering en een positief-kritische (zelf)reflectie op het proces en het product. In een doorlopend proces krijgen leerlingen steeds beter inzicht in de eigen voorkeuren, identiteit en talenten ^{mt4}.

Leerlingen presenteren samen of individueel artistiek en theoretisch werk binnen en/of buiten de school en houden daarbij rekening met de doelgroep en het doel van de presentatie. Ze maken afspraken met elkaar over de inhoud en de vorm, leren de presentatie te organiseren en een taakverdeling te maken. Ze nemen reacties in ontvangst, waarbij ze het effect van hun werk leren te bekijken door de ogen van een ander en leren (tijdens de voorbereiding en na afloop) te reflecteren op eigen en andermans product en het proces.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- het (eigen) artistiek-creatief proces tonen en benoemen *daarbij vaktaal bewust gebruiken* ^{MVT 2.1;}
- een vorm kiezen om een (tussen)product of artistieke uiting te delen of te presenteren ^{DG4.2;}
- *de uitkomsten van een theoretisch onderzoek en proces presenteren;*
- *een spreekdoel verbinden aan presentaties (amuseren, informeren, instrueren, overtuigen)* ^{NE5.1;}
- eigen artistiek werk in (in)formele setting delen en daarbij vaktaal gebruiken;
- *presentaties organiseren en een taak- en rolverdeling maken;*
- rekening houden met een doelgroep ^{DG4.2;NE5.1;}
- optreden voor (on)bekend publiek, omgaan met spanning en met onverwachte situaties ^{mt4;}
- kijken en luisteren naar presentaties van anderen ^{MM4.2;MM5.1;MM6;}
- reacties van het publiek observeren en reflecteren op de rol van de uitvoerende en de rol van publiek ^{mt4;}
- reflectie op het product en proces vastleggen.

Aanbevelingen VO bovenbouw

8.1.c: Leren het product en het proces (tussentijds) te delen

Fase 4 (vo bovenbouw)

In de bovenbouw vo bouwen leerlingen voort op eerder verworven kennis en vaardigheden. In de praktijkvakken verdiepen en verrijken leerlingen kennis en vaardigheden.

- Zorg voor uitbreiding van kennis en vaardigheden die te maken hebben met artistieke en theoretische presentaties en zorg daarbij voor differentiatie en keuzemogelijkheden.
- Vergroot het inzicht in vorm en inhoud van presenteren door gebruik van relevante bronnen en het bijstellen van presentaties.
- Zet met het oog op studie en beroep zwaarder in op het onderdeel presenteren;
- Maak presenteren een toetsbaar onderdeel van het (centrale) examen met een balans tussen maak- en denkstrategieën en zorg daarbinnen voor differentiatie.

Toelichting bouwsteen 8.1

Complexiteit

De fasering geeft op globaal niveau zicht op de ontwikkeling van leerlingen in het leergebied en wordt altijd in combinatie met de context en de inhoud van een kunstvak geconcretiseerd. De uitwerking van deze bouwsteen is sterk gericht op het aanleren van vaardigheden. Kennis is impliciet verwerkt. Door vaardigheden leren en vergroten leerlingen hun kennis. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Groei kan bijvoorbeeld plaatsvinden langs de volgende punten:

- van een kleine en korte presentatie voor een bekend publiek (medeleerlingen) naar een grotere en langere presentatie voor een publiek van buiten;
- van eenvoudige naar complexe presentaties;
- van een beperkte verantwoordelijkheid voor de organisatie van een eenvoudige presentatie naar een volledige verantwoordelijkheid voor de organisatie van een complexe presentatie.

In de opsommingen van de kennis en vaardigheden zijn in iedere volgende fase de kennis en vaardigheden die nieuw zijn, of die erbij komen, gecursiveerd.

Brede vaardigheden

De onderstaande brede vaardigheden ontwikkelen leerlingen door middel van de kennis en vaardigheden genoemd in deze bouwsteen.

Fase 1

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken; communiceren, taakuitvoering en (team)rollen;
- communiceren; communicatiemiddelen hanteren.

Manieren van jezelf kennen:

- zelfregulering: oriënteren, zelfbeoordeling.

Fase 2

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken: communiceren, taakuitvoering en (team)rollen, *werken in een team, houding*;
- communiceren: *boodschap overbrengen en begrijpen, omgaan met verschillende communicatieve situaties en partners*, communicatiemiddelen hanteren, *gebruik maken van de mogelijkheden van ICT en technologie*;

Manieren van jezelf kennen:

- zelfregulering: oriënteren, *doelen stellen, strategisch plannen, zelfcontrole*, zelfbeoordeling.

Fase 3

Manieren van omgaan met anderen:

- samenwerken: communiceren, taakuitvoering en (team)rollen, werken in een team, houding;
- communiceren: boodschap overbrengen en begrijpen, omgaan met verschillende communicatieve situaties en partners, communicatiemiddelen hanteren, gebruik maken van de mogelijkheden van ICT en technologie;

Manieren van jezelf kennen:

- zelfregulering: oriënteren, doelen stellen, strategisch plannen, zelfcontrole, zelfbeoordeling.

Samenhang binnen het leergebied

In het leergebied Kunst & Cultuur zijn in principe alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwstenen 1.1., al of niet in combinatie met 1.2, steeds het fundament zullen vormen voor het onderwijsaanbod. De bouwstenen kunnen in po en onderbouw vo richting geven aan onderwijs. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Bouwstenen over het meemaken of ervaren van kunst kunnen een inspiratiebron of uitgangspunt zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping.

Samenhang tussen leergebieden

- Digitale Geletterdheid bouwsteen 4.2: leerlingen communiceren met behulp van technologie.

CONCEPT

AANBEVELINGEN BOVENBOUW VMBO, HAVO en VWO

Het ontwikkelteam Kunst & Cultuur werkt aan een visie, grote opdrachten en bouwstenen voor onderbouw po, bovenbouw po en onderbouw vo. Voor vo bovenbouw dient het ontwikkelteam inhoudelijke aanbevelingen op te leveren. De aanbevelingen beschrijven op welke wijze de grote opdrachten en bijbehorende bouwstenen uitgewerkt kunnen worden in eindtermen voor vo bovenbouw. Het ontwikkelteam Kunst & Cultuur heeft op generiek niveau en op het niveau van de bouwstenen eerste concept aanbevelingen gemaakt. Dit is geen uitputtende lijst, maar beperkt zich tot de meest belangrijke punten, die meegenomen worden bij de actualisering van eindtermen voor vmbo, havo en vwo.

Na de paragraaf met de ontwerpcriteria voor de aanbevelingen volgen de generieke aanbevelingen. De aanbevelingen die voortkomen uit de bouwstenen zijn verwerkt in de bouwstenen.

Ontwerpcriteria aanbevelingen

- a. De aanbevelingen bouwen voort op de visie, grote opdrachten en bouwstenen van po en vo onderbouw en maken inzichtelijk hoe deze uitgewerkt kunnen worden in eindtermen voor vo bovenbouw.
- b. De aanbevelingen richten zich op het kerncurriculum in de bovenbouw, dat wil zeggen op de kern van de verplichte en gekozen vakken per leergebied.
- c. De aanbevelingen voor de leergebieden zijn gericht op (clusters van) vakken.
- d. De aanbevelingen bevatten, indien nodig, uitspraken over verschillen tussen sectoren. Aandachtspunt daarbij is zowel de verticale doorstroming (vmbo-mbo, havo-hbo, vo-wo) als ook de horizontale doorstroming van vmbo naar havo, en van havo naar vwo.
- e. De aanbevelingen zijn gebaseerd op de uitgangspunten van Curriculum.nu (balans in de drie hoofddoelen, doorlopende leerlijn, samenhang, beperken tot de kern).

Generieke aanbevelingen

1. Zorg ervoor dat de visie, grote opdrachten en bouwstenen van fase 1 tot en met 3 voortgezet worden in fase 4.
2. Zet het artistiek-creatief vermogen en de daarbij horende maak- en denkstrategieën door in alle examenprogramma's (vmbo, havo en vwo).
3. Zorg dat de verhouding tussen 'maken en betekenis geven' enerzijds en 'meemaken en betekenis' geven anderzijds past bij de doelgroep.
4. Maak de professionele kunst het uitgangspunt van het examenprogramma in alle kunstvakken in alle sectoren.
5. Zorg dat de leerling zijn eigen talent kan ontwikkelen in de kunstvakken.
6. Zorg dat de leerling zich kan specialiseren in de kunst.
7. Benadruk de samenhang tussen de verschillende examenprogramma's door eindtermen te ontwikkelen die voor meer verbinding tussen het praktijkdeel van verschillende kunstvakken zorgt.
8. Zet in de bovenbouw hedendaagse kunst centraal maar plaats deze ook in de context van het verleden.
9. Actualiseer de examenprogramma's door in de theorie de kunst van de 21e eeuw als aandachtsgebied te benoemen.
10. Verbreed het examenprogramma Kunst (drama) naar 'theater' en pas de naamgeving aan.
11. Onderzoek of film in samenhang met de andere kunstdisciplines een apart examenprogramma in de bovenbouw van vmbo, havo en vwo kan worden, of, verken op welke wijze film/nieuwe media/fotografie versterkt kan worden in de examenprogramma's.
12. Versterk mondiale thema's in de examenprogramma's van de kunstvakken.
13. Onderzoek hoe in de bovenbouw de samenhang tussen kunst, wetenschap en techniek versterkt kan worden.

BIJLAGE 1: BEGRIPPENLIJST

Artistiek-creatief vermogen: artistiek vermogen is gericht op de vertaling van onder andere ervaringen, gevoelens, opinies en/of verhalen in een kunstzinnige uiting. Creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin leerlingen creatieve maak- en denkstrategieën leren toepassen.

Artistieke uiting: een kunstzinnige uiting in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging, of een combinatie daarvan, tevens te lezen als verwijzing naar de kunstdisciplines in het leergebied Kunst & Cultuur en naar nieuwe vormen van kunst.

Beeldgeletterdheid: alle (vereiste) kennis, vaardigheden en attitudes om voorstellingen of (digitale) afbeeldingen te begrijpen, te gebruiken en betekenis te geven.

Betekenis geven: onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren van uitingen van kunst en cultuur in heden en verleden, bezien vanuit verschillende perspectieven. Denk daarbij onder andere aan individuele, collectieve, sociale, culturele en historische perspectieven. Betekenis geven heeft betrekking op zowel de kunstuitingen die leerlingen maken als op professionele kunstuitingen die leerlingen meemaken.

Context: Een betekenisvolle situatie waarbinnen kennis en vaardigheden kunnen worden toegepast.

Cross-overs: een combinatie van verschillende kunststijlen, die herkenbaar zijn in het artistieke eindproduct.

Cultuur: alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die wij, vanuit onze eigen achtergrond, daaraan geven.

Divergent denken: het denkproces dat zonder beperkingen of voorwaarden is en dat leidt tot een brede stroom van talrijke, diverse en originele ideeën.

Embodiment: (afgeleid van embodied cognition) wil verklaren hoe onze cognities tot stand zijn gekomen. Het accent ligt bij het belang van het lichaam en op de interactie tussen lichaam, brein en omgeving bij cognitievorming. Embodiment kan in het onderwijs toegepast worden:

- Als voorwaarde om te leren: bewegen kan bijvoorbeeld concentratie verbeteren, kan het geheugen versterken).
- Om de effectiviteit van leren te verbeteren: het lichaam wordt ingezet om het begrip van leerstof te verhogen (specifieke bewegingen maken).

Inclusie: insluiting, op basis van gelijkheid en gelijkwaardigheid, iedereen erbij betrekkelijk.

Innovatie: innovatie is een term die gaat over nieuwe ideeën, over vernieuwing. Mensen die innoveren zijn bezig met het ontwikkelen en doorvoeren van vernieuwingen en verbeteringen.

Interdisciplinair: samenwerking tussen disciplines vanuit de meerwaarde die ontstaat wanneer er inhoudelijk wordt samengewerkt. **Disciplines** beïnvloeden en inspireren elkaar op het niveau van de inhoud (kennis en vaardigheden). Interdisciplinaire samenwerking doet de grenzen van de (mono)disciplines verdwijnen en is meer dan de optelsom van disciplines.

Iteratief proces: in een iteratief proces gaan leerlingen experimenteren, ideeën vormen en onderzoeken. Door in het proces vooruit en achteruit te gaan of stappen te herhalen, komen

leerlingen langzaam maar zeker tot een (eind)resultaat. Leerlingen gebruiken voortschrijdend inzicht in een volgende fase van het proces.

Kunst: een uiting van menselijk denken, doen en maken is cultuurspecifiek en tijdgebonden.

Leergebied Kunst en Cultuur: vanuit de huidige doelen gezien omvat het leergebied Kunst & Cultuur: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, theater, muziek, cultureel erfgoed, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (nieuwe media) en in zich de toekomst zullen ontwikkelen.

Maken (productie): het artistiek-creatief proces van vormgeven en (re)produceren waarin leerlingen samen of alleen uiting leren geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan.

Meemaken (receptie): zintuiglijke en theoretische onderzoeken in (bewegend) beeld, klank, woord en beweging of een combinatie daarvan en ervaringen met professionele kunst in een levensechte context, binnen of buiten school. Leerlingen leren betekenis te geven aan hun ervaring.

Multidisciplinair: twee of meer leergebieden zijn georganiseerd rond hetzelfde thema, onderwerp of concept, maar de leergebieden (en de disciplines daarbinnen) behouden hun identiteit.

Raamwerk: het raamwerk laat zien hoe de grote opdrachten van het leergebied zich tot elkaar verhouden en hoe de bouwstenen (in ontwikkeling) zich verhouden tot grote opdrachten.

Reflecteren: daar waar in deze visie gesproken wordt van reflectie moet dit gelezen worden als 'reflectie op het product en het (werk)proces'. Het gaat hier om een (tussentijdse) terugblik op het eigen handelen in het proces en/of het (tussen)product om zicht te krijgen op de ontwikkeling en/of vorderingen en volgende doelen te bepalen.

Transdisciplinair: samenwerking met een vergaande integratie van kennis en vaardigheden van verschillende disciplines waarbij vaak complexe, grote overstijgende thema's centraal staan.

Zeggingskracht: vermogen om een indruk achter te laten, de uitdrukking en uitstraling van artistiek werk.

BIJLAGE 2: BRONNEN

Armstrong, J. (2006). *De filosofie van de schoonheid*. Academie Minerva: Hanzehogeschool Groningen.

Barrett, T. (2010). *Kunst werkt mensen reageren op hedendaagse kunst*. Deventer: Thieme Art.

BDD (2018). *Visiedocument beroepsvereniging docenten theater en drama*.

BDD, VLS. VONKC (2018). *Gedeelde visie van de kunstvakverenigingen BDD, VONKC en VLS over de essentie en de toekomst van het Leergebied Kunst en Cultuur in het primair en voortgezet onderwijs*.

Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. Arnhem: ARTEz Press.

Bisschop Boele, E. (2016). *Over het belang van een inclusief muzikaal wereldbeeld*. In *Muziekpedagogiek in beweging: verdieping of verbreding?* (pp. 69-81)

Boxtel, van C. (2009). *Geschiedenis, erfgoed & didactiek*, Amsterdam: Erfgoed Nederland.

Bremmer, M. (2015). *What the Body Knows about Teaching Music* (Proefschrift.) University of Exeter.

Bremmer, M (2016) Wat het lichaam weet over het doceren van muziek. *Cultuur + Educatie*, 15 (44), 43-63

Brinkman, W. & Miedema, E. & Schreuder, C. (2017). *Kunst=taal en rekenen, drie jaar Boijmans Taal -en rekenprogramma*. Koninklijke van Gorcum/Museum Boijmans van Beuningen.

Brouwers, H. (2010). *Kiezen voor het jonge kind*. Bussum: Coutinho.

Buisman, M., Boogaard, M., Loon-Dijkers, L., Schooten, E. (2017). *Stimuleren van creatief vermogen en kritisch denken*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

Commissariaat van de Media (2018). *Media monitor 2018*. Geraadpleegd van <https://www.cvdn.nl/wp-content/uploads/2018/06/Mediamonitor-2018-Reuters-Institute-Digital-News-Report-Nederland-2018.pdf>

Copini, E. (2019). *Tussen willen en weten. Cultuur, cultuuronderwijs en de ontwikkeling van metacognitie in de adolescentie* (Proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Costa, A. & Kallick, B. (2000). *Describing 16 habits of mind. Habits of mind: A Development Series*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

Crone, E. (2017). *Het puberende brein*. Amsterdam: Prometheus.

Csikszentmihalyi, M. (2011). *Creativiteit. Over Flow, schepping en ontdekking*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Curriculum.nu. (2018). *Handreiking ontwikkelingspsychologie*. Den Haag: Curriculum.nu

- Dieleman, C. (2010). *Het nieuwe theaterleren. Een veldonderzoek naar de rol van theater binnen CKV op havo en vwo*. Amsterdam: Vossiuspers 2010.
- Doucet, A., Evers, J., Guerra, E., Lopez, N., Soskil, M. & Timmers, K. (2018). *Teaching in the fourth industrial revolution, standing at the precipice*. Routledge.
- Dool, J. van den (2018). *Move to the music: Understanding the relationship between bodily interaction and the acquisition of musical knowledge and skills in music education (Proefschrift)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Dorsten, T. van (2015). *Mirrors in the Making. Culture, education, and the development of metacognition in early and middle childhood (4-10) (Proefschrift)*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Dreu, Carsten de & Sligte (2016). *Creativiteit krijg je niet voor niks. Over de psychologie van creativiteit in wetenschap en werk*. Assen: Van Gorcum.
- Efland, A. (2002). *Art and cognition: Integrating the visual arts in the curriculum*. Teachers College Press.
- Eisner, E. (2002). *The Arts and the Creation of Mind. 'What the Arts Teach and How It Shows.'* (pp. 70-92). Yale University Press.
- Erfgoededucatie (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*.
- Gardner, H. (2006). *Five minds for the future*. Boston, MA, Harvard Business School Publishing.
- Feldman, R.S. (2016). *Ontwikkelingspsychologie*. Amsterdam: Pearson Benelux.
- Geest, N., Nagtzaam, M., Nobel, S., Schouten, J. (2015). *Creatief vermogen en de diamant*. Utrecht: CVU.
- Ganzeboom, H., Haanstra, F., Damen, M-L. & Nagel, I. (2003). *Momentopnames CKV-1 Eindrapportage CKV-1-Volgproject. Cultuur+Educatie 3 (8)*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.
- Gompertz, W (2012). *Dat kan mijn kleine zusje ook. waarom moderne kunst kunst is*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff.
- Groenendijk, T., Hoekstra, M., & Klatser, R. (2013). *Altermoderne kunsteducatie: theorie en praktijk*. Amsterdam: HKA.
- Haanstra, F. (2001). *De Hollandse schoolkunst, mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie (Oratie)*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.
- Havekes, H. (2009). *Actief Kunsthistorisch Denken*.
- Havekes, H. Coppen, P-A, Luttenberg, J. & Van Boxtel, C. (2012). Knowing and doing history. A historical framework and pedagogy for teaching historical contextualisering. *International Journal of Historical Learning Teaching and Research*, 11(1), 71-92.
- Havekes, H. (2015). Knowing and doing history. Learning Historical Thinking in the Classroom. (Phd) Radboud University, Nijmegen.

- Haverkort, F., Lei, R. (2015). *Muziekmeester*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- HBO-raad (2011). *Generieke kennisbasis Tweedegraads docentenopleidingen*. Den Haag.
- HBO-raad (2012a). *Kennisbasis docent beeldende kunst & vormgeving –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012b). *Kennisbasis docent muziek –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012c). *Kennisbasis docent dans*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012d). *Kennisbasis docent theater*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012e). *Kennisbasis leraar basisonderwijs dans & drama*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012f). Een goede basis. Advies van de commissie Kennisbasis Pabo. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2018). Kennisbasis en profilering. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Heusden, B., van. (2010). *Cultuur in de Spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen en SLO.
- Heusden, B. van., Rass, A., Tans, J. (2016). *Cultuur², basis voor cultuuronderwijs*. Assen: van Gorcum.
- Heijden - de Boer, E., Nunen, A. van, Boekel, H. & Carp, D. & Veer, P. van der (2016). *Spelend leren en ontdekken, Handboek drama voor het basisonderwijs*. Bussum: Coutinho.
- Heijden-de Boer, E., Van Nunen, A., & Valenkamp, M. (2014). *Dans!, Praktisch handboek voor het basisonderwijs*. Bussum, Nederland: Coutinho. (ISBN 978 90 469 03971 NUR 846)
- Heijnen, E. (2015). *Remixing the Art Curriculum: How Contemporary Visual Practices Inspire Authentic Art Education. (Doctoral Dissertation)*. Nijmegen: Radboud University.
- Hetland, L., Winner, E., Veenema, S. , & Sheridan, K. M. (2007). *Studio thinking. The real benefits of visual arts education*. New York: Teachers College Press.
- Hoeven, M. van der, Sluijsmans, L., Vorle, R. van de, & Heusden, B. van. (red.) (2014). *Cultuur in de spiegel: een leerplankader voor cultuuronderwijs*. Enschede: SLO
- Hollingsworth, J. & Ybarra, S. (2018). *Expliciete directe instructie*. Uitgeverij Pica. Huizinga, J. (1919 / 1997 / 2016) Herfsttij der Middeleeuwen. Olympus.
- Jong, L. de (2017). Het begeleiden van creatieve processen. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 62 - 84.
- Kamp, M.T. van de (2010). Hybride kunsteducatie. In: *Kunstzone, 10 (juni)*, 11-15. Kamp, M.T. van de (2013). *Doorlopende leerlijn hybride kunsteducatie*. Amsterdam/Tilburg; Expertisecentrum Vakdidactiek Kunsttheorie.

Kamp, M.T. van de (2017). *Reimagine, redesign and transform. Enhancing generation and exploration in creative problem finding processes in visual arts education*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Konings, F., & Van Heusden, B. (2013). *Culturele instellingen en een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs: Richtlijnen*. Utrecht, Fonds voor Cultuurparticipatie.

Kupers, E. & Van Geert, P (2017). Wat weten we over creativiteit van kinderen op de basisschool. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 42 - 61.

KVDO (2018). *Opleidingsprofielen Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

KVDO (2016). *Schakeldocument bij de nieuwe beroepsprofielen voor kunstvakdocenten*. Utrecht: Molen & Molen.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P., Rass, A. & Tuinen, S. van (2015). *Kunst en cultuur. Vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P. & Tuinen, S. van (2017). *Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. (2017). *Handreiking kunstvakken, inclusief CKV*. Enschede: SLO.

Lei, R. van der, Haverkort, F. & Noordam, L. (2015). *Muziek meester!* Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

LKCA (2016). *Basis voor cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie*. Utrecht: Libertas.

Lutters, J. (2012). *In de schaduw van het kunstwerk: Art-Based Learning in de praktijk*. Apeldoorn: Garant.

Lutters, J. (2015). *Research-based art. Een nieuwe grondslag voor een opleiding tot artist educator*. *Cultuur+Educatie*, 15(43), 63-70.

Merleau-Ponty, M. (2017). *De fenomenologie van de waarneming*. Amsterdam: Boom uitgevers.

Marschal, C. & Rossman G.B. (2016). *Designing Qualitative Research sixth Edition*. California, CA: SAGE Publications, Inc.

Marshall, J. (2014) Transdisciplinarity and art integration; Toward a new understanding of art-based learning across the curriculum. *Studies in Art Education: a journal of issues and research in art education*, 55(2), 104-127.

Marzano R. & Heflebower, T. (2012). *Klaar voor de 21e eeuw. Vaardigheden voor een veranderende wereld*. Vlissingen: Bazalt.

Meirieu, P. (2016). *Pedagogiek: de plicht om weerstand te bieden*. Culemborg: Phronese.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/03/12/cultuur->

in-een-open-samenleving

Monsma, D., Smith, S. (2016). *Speciaal onderwijs, vergeten groep in het beleid*. Cultuur+Educatie, jaargang 16, nr 45.

Monsma, D. (2017). *Fluisterzacht en haarzuiver, de betekenis van kunstonderwijs voor kinderen met speciale onderwijsbehoeften*. Rotterdam: Lemniscaat.

Nooij, H. (2017). *Kijk op spel*. Groningen: Noordhoff.

Nussbaum, M. (2011). *Niet voor de winst*. Amsterdam: Ambo|Anthos.

OCW (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Den Haag: Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap.

OCW (2018, 2 juli). *Eerste reactie op sectoradvies audiovisueel van de Raad voor Cultuur [1372031]*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/02/kamerbrief-met-eerste-reactie-op-sectoradvies-audiovisueel>

Onna, J. van & Jacobse, A. (2017). *Laat maar zien, een didactische handleiding voor beeldend onderwijs* (5^e ed.) Groningen: Noordhoff.

Parsons, M. J. (1987). *How we understand art: A cognitive developmental account of aesthetic experience*. Cambridge: University Press.

Potters, O & Lutke, S (2018) *Leren van kunst, ruimte voor & door creativiteit*. Bussum: Countinho.

Rathenau Instituut (2018). *Digitalisering van het nieuws, online nieuwsgedrag, desinformatie en personalisatie in Nederland*. Geraadpleegd van <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/digitalisering-van-het-nieuws>

Raad voor Cultuur (2018). *Zicht op zoveel meer*. Geraadpleegd van: <https://www.cultuur.nl/upload/documents/adviezen/Zicht-op-zo-veel-meer.pdf>

Sawyer, K (2008) *Group genius*. Ingram Publisher services US.

Seidel, S., Tishman, S., Winner, E., Hetland, L., & P. Palmer (2009). *The Qualities of Quality. Understanding Excellence in Art Education*. Cambridge: Harvard Graduate School of Education / Project Zero.

SLO (2018). *Handreiking Brede vaardigheden*. Enschede: SLO.

Toma, K. De Volkskrant (2018, 27 juni). *Films op school, ook een bewuste blik kun je trainen*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/films-op-school-ook-een-bewuste-blik-kun-je-trainen~b9c0de95/>

Tweede Kamer der Staten Generaal (2018). *Verslag cultuurdebat*. Geraadpleegd van: <https://www.tweedekamer.nl/debat-en-vergadering/commissievergaderingen/details?id=2017A04112>

VCPS. *Cultuureducatie, een manifest*.

Vereniging Classici Nederland (2018). Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland.

Verhoeven, M., Poorthuis, A. M. G., & Volman, M. (2016). Exploreren kun je leren: de rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen. Geraadpleegd van <https://hdl.handle.net/11245.1/ca57ab3d-308e-449b-a3fe-109a51aa576c>

Verhoeven, C. (1967b). Inleiding tot de verwondering (3e ed.). Eindhoven, Nederland: Damon.

VLS (2018). *Visie op muziekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs*.

VNK-E (2018). *Visie op curriculumontwikkeling van het leergebied Kunst en Cultuur door de VNK-E*.

VONKC (2012). *Leerplan voor onderwijs in beeldende kunst en vormgeving*.

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: beeldende kunst en vormgeving (BK&V)*.

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: dans*.

Vrolijk, R. (2017). *Nieuw geluid*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers.

Vuyk, K. (2017). *Oude en nieuwe ongelijkheid*, Utrecht: Klement Uitgeverij.

Wagner, E. (eds.) & Schönau, D (2016). *Common European Framework of Reference for Visual Literacy – Prototype*. Münster – New York (Waxmann).

Westerbeek, L. De Volkskrant (2015, 20 feb). *Leer kinderen nu vooral begrijpend te kijken*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/leer-kinderen-nu-vooral-ook-begrijpend-te-kijken~bc22ad58/>

Weterings, A. en Plamper, S. (2016). *Begrijpen met je handen. Een andere kijk op kind en creativiteit*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Winner, E., Goldstein, T., & Vincent-Lancrin, S (2013). *Educational research and innovation: Art for art's sake? The impact of arts education*. OECD.

Wilson, M. (2002). Six views of embodied cognition. *Psychonomic Bulletin & Review*, 9(4), 625-636. doi.org/10.3758/BF03196322

Websites

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/conferenties-en-projecten/project-altermoderne-kunsteducatie/>

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/publicaties/>

<http://www.culturelecompetenties.nl/kunstbalie>

<http://www.cultuuralsbasis.nl/>

[https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20\(DEF\).pdf](https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20(DEF).pdf)

<https://www.cultuurconnectie.nl/clientdata/downloads/cultureel-vermogen-nieuwe-woorden-voor-het-belang-van-cultuureducatie-en-participatie.pdf>

<http://www.cultuureducatiemetkwaliteit.nl/over-cmk/>

<http://www.cultuurindespiegel.nl/>

<http://curriculumvandetoekomst.slo.nl/21e-eeuwse-vaardigheden>

http://expertisecentrum-kunsttheorie.nl/cms_data/model_hybride_kunsteducatie.pdf

<http://handreikingschoolexamen.slo.nl/ckv/algemene-informatie/ckv-kunst-actief-meemaken>

<http://www.imagineic.nl/pagina/emotienetwerken>

<http://kunstcultuur.slo.nl/>

<http://www.kunstgebouw.nl>

<http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/>

<http://lecturenet.uu.nl/Site1/Play/832c4b0519c94fda90830d6d21dd59a91d?catalog=3da4f468-e1be-4236-99c0-bece27834e58>

https://www.lkca.nl/artikelen/inspirerend_de-10-lessen-van-elliott-eisner

https://www.lkca.nl/~media/downloads/ws_2009_ce_26.pdf

https://www.ahk.nl/media/ahk/docs/lectoraat/mediacultuur_publicatie.pdf

<https://www.lkca.nl/onderzoek/leerstoelen-lkca/hester-dibbits>

<https://wij-leren.nl/ogo-ontwikkelingsgericht-onderwijs.php>

<https://onderzoekonderwijs.net/2017/12/21/de-holle-retoriek-van-21st-century-skills-hoezo-is-kennis-minder-belangrijk>

<http://www.oecd.org/education/ceeri/50153675.pdf>

<https://www.onderwijsfilosofie.nl/in-de-wereld-komen/>

<https://plato.stanford.edu/entries/dewey-aesthetics/#ActExp>

<https://www.reinwardt.ahk.nl/onderzoek/themas/emotienetwerken/>

https://www.ted.com/talks/ken_robinson_says_schools_kill_creativity?language=nl

<https://www.uvh.nl/actueel/april-2018/tijd-voor-pedagogiek-download-oratie-gert-biesta>

<https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoeksthemas/educatie/didactiek-en-inhoud-van-de-kunstvakken/>